

ISSN (print) 2227-183X

ISSN (online) 2413-8762

Сумський Історико- Архівний Журнал

XXVII

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ XXVII

Реєстраційне Свідоцтво
КВ №16686-5258 ПР від 05.05.2010
ISSN 2227-183X (print)
ISSN 2413-8762 (online)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб. (Україна)
БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц. (Україна)
БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ГУРЖІЙ О.І. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ДАНИЛЕНКО В.М. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
ДЕГТЯРЬОВ С.І. – д-р істор. наук, доц., головний редактор (Україна)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. – канд. філол. наук, ст. наук. співроб. (Україна)
ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
КРІНКО Є.Ф. – д-р істор. наук (Російська Федерація)
МАГСУМОВ Т.А. – канд. істор. наук, доц. (Російська Федерація)
МЕНЬКОВСЬКИЙ В.І. – д-р істор. наук, проф. (Білорусь)
НЕСТЕРЕНКО В.А. – канд. істор. наук, доц. (Україна)
ПАДАЛКА С.С. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
ПАПАКІН Г.В. – д-р істор. наук, проф. (Україна)
РЕЄНТ О.П. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України (Україна)
РІШ В. – асоційований професор з історії (США)
СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф. (Польща)
СУЛЯК С.Г. – канд. істор. наук (Молдова)
ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц. (Російська Федерація)
ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц. (Словаччина)
ЩЕРБАК М.Г. – д-р істор. наук, проф. (Україна)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №6 від 08.12.2016 р.)

Наказом Міністерства освіти і науки України від 7 жовтня 2015 р. №1021 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук за спеціальністю «Історичні науки»

© ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2016
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2016
© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА, 2016
© НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ, 2016

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

Scientific Journal of History and Archival Science

The journal was first published in 2005

The Journal is indexed by:

Cite Factor

ERIH PLUS

Global Impact Factor (Quality Factor 2012 - 0,342; 2013 - 0,453; 2014 - 0,564)

Index Copernicus (ICV 2013 - 4,47; ICV 2014 - 43,80; ICV 2015 - 58,77)

MIAR (ICDS 2015 - 3,5; ICDS 2016 - 3,5)

International Society of Universal Research in Sciences

Journal Index

Open Academic Journals Index (Impact Factor 0,201)

Research Bib

Electronic Scientific Library

Universal Impact Factor

EDITORIAL BOARD

Degtyarev S.I. – Editor in Chief, Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

Bazhan O.G. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Bodnariuk B.M. – Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

Boriak H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Cherkasov A.A. – Dr. (History), Professor (Russian Federation)

Danylenko V.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Goncharenko A.V. – Deputy Editor, Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Gurzhiy O.I. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Ignatusha O.M. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Krinko E.F. – Dr. (History) (Russian Federation)

Magsumov T.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Russian Federation)

Menkovsky V.I. – Dr. (History), Professor (Belarus)

Nesterenko V.A. – Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)

Padalka S.S. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Papakin H.V. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Reyent O.P. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Risch William Jay – Associate Professor of History (USA)

Shcherbak M.G. – Dr. (History), Professor (Ukraine)

Smigel' Michal – Dr. (History), Ph.D., Adjunct Professor (Slovakia)

Stepniak Wladyslaw – Ph.D., Professor (Poland)

Sulyak Sergey – Ph.D. (History), Associate Professor (Republic of Moldova)

Zvagelsky V.B. – Ph.D. (Philology), Associate Professor (Ukraine)

State certificate of registration (reregistration) of printed media:
series KB № 20386-10186ПП from 05.11.2013

Postal Address: 2, Rimskogo-Korsakova st., Sumy city, Ukraine, 40007
department of history, "Sumy historical and archival journal"

E-mail: starsergo@bigmir.net

Website: <http://shaj.sumdu.edu.ua/?lang=en>

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

- DEGTYAREV SERGEY I. The practical application of punishments to civil officials of the Russian Empire at the end of XVIII – the first half of the XIX centuries 5
- KOTLYAR YURIY V., SOLOVIOVA ANNA S. Peasant religious revolts in the South of Ukraine (1917-1922) 19
- VOLOSNYK YURIY P., ONATSKYI MAXIM YU. The process of foreign raising capital and its operating conditions in Ukrainian economy in 1920s 29
- SPOHR JOHANNES. Ukraine 1943-1944: Decisions during the retreat of the German administration and army 45
- ILNYTSKY VASYL I. Causes and consequences of conflict situations in the environment of underground Karpats'kyi krai (the Carpatian area of the OUN) (1945-1952) 50

WORLD HISTORY

- BALUKH OLEKSII V. Bukovyna during Bohdan Khmelnytskyi's Campaigns in Moldova of 1650-1653: Military and Political Dimension 59
- MOSIENKO OLEXANDR V. Internal and external propaganda of the Austro-Hungarian and Russian Empires in the South-Western front during the First World War 72

REVIEWS. BIBLIOGRAPHY

- KOVALETS TARAS R. In front of the critics. One Ukrainian historical research and polish edition (V. Pylypenko. The Face of the Enemy, Polish Antitürkish Literature in the middle XVI – middle XVII centuries) 81

TO THE AUTHOR'S ATTENTION! 89

On the cover: P.1 – The former residence of the Orthodox metropolitans of Bukovina and Dalmatia, now - the central building of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Built in 1864-1882 years. The architect Josef Glavka. The architectural ensemble of the university included in the World Heritage List of UNESCO. Foto by S. Degtyarev. 2016;

P.4 – Dovbush rocks. Rock-cave complex located in Dolyna district of Ivano-Frankivsk region. According to legend, hid here known leader of opryshky Oleksa Dovbush (1700-1745). Foto by S. Degtyarev. 2015.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- ДЕГТЯРЬОВ С.І. Практика застосування покарань до цивільних чиновників Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. 5
- КОТЛЯР Ю.В., СОЛОВЙОВА А.С. Крестьянские религиозные восстания на юге Украины (1917-1922 гг.) 19
- ВОЛОСНИК Ю.П., ОНАЦЬКИЙ М.Ю. Процесс привлечения и условия деятельности иностранного капитала в экономике Украины в 1920-е годы 29
- ШПОР ЙОХАННЕС. Україна у 1943-1944 рр.: рішення під час відступу німецьких військ 45
- ІЛЬНИЦЬКИЙ В. І. Причини та наслідки виникнення конфліктних ситуацій у середовищі підпілля Карпатського краю ОУН (1945-1952) 50

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- БАЛУХ О.В. Буковинські землі під час молдавських походів Богдана Хмельницького у 1650-1653 рр.: воєнно-політичний аспект 59
- МОСІЄНКО О.В. Внутрішня і зовнішня пропаганда Австро-Угорської та Російської імперій на Південно-Західному фронті в роки Першої світової війни 72

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

- КОВАЛЕЦЬ Т.Р. Перед лицем критики. Одна українська історична праця та її польське видання (Рецензія на книги: Пилипенко В. Перед лицем ворога. Польська антиTUREцька література середини XVI ст. – середини XVII ст. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2014. – 232 с.; Pylypenko W. W obliczu wroga. Polska literatura antyturecka od poiwu XVI do poiwu XVII wieku / tium. P. Taffiowski. – Оньвіксим: Napoleon V, 2016. – 192 s.) 81

ДО УВАГИ АВТОРІВ

89

На обкладинці: С.1 – Колишня резиденція православних митрополитів Буковини і Далмації, нині - центральний корпус Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Збудований у 1864-1882 рр. Архітектор Йозеф Главка. Архітектурний ансамбль університету включено до всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Фото С.І. Дегтярьова. 2016 р.;

С.4 – Скелі Довбуша. Скельно-печерний комплекс, розташований у Долинському районі Івано-Франківської області. За легендою, тут переховувався відомий ватажок опришків Олекса Довбуш (1700-1745). Фото С.І. Дегтярьова. 2015 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

UDC 323.37(477)«17-18»

SERGEYI.DEGTYAREV

Sumy State University, Dr (History), Associate Professor

THE PRACTICAL APPLICATION OF PUNISHMENTS TO CIVIL OFFICIALS OF THE RUSSIAN EMPIRE AT THE END OF XVIII – THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURIES*

Abstract. *The article examines the practice of civil penalties on officials of state institutions of the Russian Empire, including those that operated on the Ukrainian lands in the late XVIII and the first half of the nineteenth century. The bureaucratic system of that period was not perfect and one couldn't imagine it without numerous violations, corruption and bribery, official red tape, etc. The author points out that the special position of Empire's public officers was expressed by them being subjects to all kinds of liability under the rules that differed from the general ones.*

A special kind of responsibility was established for them. A set of specific penalties for officials was finally systematized at the end of the first third of the nineteenth century. Officials, in addition to violations related to their duties, often committed administrative offences and crimes.

The author confirms this with examples from the documentary sources of the studied period. The reason for punishment of government officials could be: complaints; noticed by the administration abuses and failures; accusations from subordinates or institutions; the trial of other people; audits; reviews of records statements, reports. The conclusion was made, that the number of misconducts and abuses in these institutions was very high, but the majority of guilty officials often avoided their responsibility or carried penalties that did not meet the degree of the guilt. The author believes that such situation is typical for modern bureaucratic system of Ukraine as well. This negatively affects the cooperation of various institutions of civil society with government and local authorities. It happened in the last quarter of the seventeenth century, when the Ukrainian lands finally lost their autonomy under the rule of the Russian Empire and its bureaucratic system completely replaced the Ukrainian management practices.

Keywords: Russian Empire, Ukraine, officials, bureaucracy, service violations, punishments.

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

Сумський державний університет, доктор історичних наук, доцент

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ПОКАРАНЬ ДО ЦИВІЛЬНИХ ЧИНОВНИКІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.*

Анотація. *У статті вивчається практика застосування покарань щодо чиновників цивільних державних установ Російської імперії, у тому числі тих, що функціонували на українських землях наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст.*

Зроблено висновки про те, що кількість службових порушень та зловживань у зазначених установах була дуже великою, але більшість винних чиновників часто уникали відповідальності за них або несли незначні покарання, що не відповідали ступеню провини. Автор вважає, що така ситуація є характерною і для сучасної бюрократичної системи України. Це негативно впливає на співпрацю різноманітних інститутів громадянського суспільства з органами державної влади та місцевого самоврядування. Так сталося, коли українські землі під владою Російської імперії остаточно втратили автономію в останній чверті ХVІІІ ст. і російська бюрократична система цілком витіснила українські управлінські практики.

Ключові слова: Російська імперія, Україна, чиновники, бюрократія, службові порушення, покарання.

ДЕГТЯРЕВ С.І.

Сумський державний університет, доктор історических наук, доцент (Україна)

**ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ НАКАЗАНИЙ К ГРАЖДАНСКИМ ЧИНОВНИКАМ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КОНЦЕ XVIII – В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX вв.***

***Аннотация.** В статье изучается практика применения наказаний к чиновникам гражданских государственных учреждений Российской империи, в том числе тех, которые функционировали на украинских землях в конце XVIII – первой половине XIX вв.*

Сделаны выводы о том, что количество служебных нарушений и злоупотреблений в указанных учреждениях было очень большим, но большинство виновных чиновников часто избегали ответственности за них или получали незначительные наказания, которые не отвечали степени вины. Автор считает, что такая ситуация характерна и для современной бюрократической системы Украины. Это негативно влияет на сотрудничество различных институтов гражданского общества с органами государственной власти и местного самоуправления. Это произошло, когда украинские земли под властью Российской империи окончательно утратили автономию в последней четверти XVIII в. и российская бюрократическая система целиком втеснила украинские управленческие практики.

***Ключевые слова:** Российская империя, Украина, чиновники, бюрократия, служебные нарушения, наказания.*

Представниками державних органів влади є чиновники – люди, наділені низкою спеціальних повноважень. Саме через них здійснюється безпосередній контакт цих органів із суспільством чи його інституціями. Але такий контакт не завжди був ефективним – суспільство часто не могло вплинути на прийняття правильних і корисних рішень державними інституціями. Однією з причин такого стану речей були (і залишаються) низькі професійні якості багатьох чиновників, корумпованість владних установ і т.п. Щоб вирішити цю проблему, створювалася система державного регулювання діяльності чиновників, що містила у тому числі і набір покарань за неякісну роботу чи службові порушення та зловживання. Але якими ж були реалії застосування каральних заходів щодо чиновників-порушників у різні періоди історії? У даній роботі ми приділяємо увагу застосуванню покарань до державних службовців, зокрема на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Робиться це з метою визначення дієвості вказаних заходів. Це дозволить виявити деякі позитивні й негативні сторони бюрократичної системи не лише зазначеного періоду, але й сучасної України, оскільки основні принципи функціонування бюрократії залишаються тут незмінними вже протягом кількох століть.

Особливе становище державних службовців Російської імперії виражалося у тому, що вони підлягали усім видам відповідальності згідно з правилами, що відрізнялися від загальних. Для них встановлювалися особливі види відповідальності. Але більш-менш систематизувався набір спеціальних видів покарань для посадових осіб наприкінці першої третини XIX ст.

Негативним явищем у середовищі цивільних державних службовців XVIII-XIX ст. вчені – історики та правники приділяли увагу неодноразово як безпосередньо, так і торкаючись цієї проблеми у контексті вивчення бюрократичного апарату Російської імперії [7; 10; 17; 23; 33]. Бюрократична система цієї держави не була досконалою і не уявлялася без чисельних порушень, хабарництва, тяганини тощо. При цьому питання про те, які покарання застосовувалися щодо чиновників-порушників, яка нормативна база це регулювала і наскільки ефективно, розроблялися дослідниками значно менше. Хоча,

безперечно, інтерес до цієї проблеми останнім часом значно зріс порівняно з дорадянським та радянським періодами [6; 9; 13; 24; 25].

Протягом майже всього XVIII ст. до чиновників, особливо дрібних, застосовувалися не завжди коректні покарання, що часто принижували людську гідність і визначалися на розсуд керівництва. У XVIII ст. не рідкісним явищем у державних установах було покарання приказних чиновників. Їх карали за запізнення чи неявку на службу, неякісне виконання обов'язків, пияцтво, втечі з місця служби тощо. При цьому види покарань були досить жорсткими: службовців канцелярій тримали під арештом на хлібі й воді; саджали у колодки на ланцюг; били різками, палями чи плітьми; здавали у солдати (на українських землях такі покарання застосовувалися значно рідше, ніж у, наприклад, російських губерніях). До кінця XVIII ст. у деяких установах для недбайливих канцеляристів застосовувалося таке покарання, як "стілець з ланцюгом". Ще довше протрималося побиття палями, тягання за волосся та ляпаси [31, с. 23]. Але такі покарання застосовувалися до осіб, які ще не досягли чину колезького реєстратора, який давав особисте дворянство. Згодом такі "методи впливу" зникали. У 1804 р. навіть був прийнятий спеціальний указ "О нечинении в присутственных местах над приказнослужителями бесчиния и жестокости" [23, с. 129].

Існували покарання і для класних чиновників. Вони застосовувалися за повільне вирішення справ, несвоєчасне подання відомостей і звітів тощо. Винним затримували виплати жалування або зачиняли у приміщенні установи до тих пір, коли чиновник виконає весь обсяг роботи [23, с. 129]. За часів Павла I, 13 квітня 1797 р. Сенат видав указ, що дозволив чиновників-дворян, священників і дияконів карати тілесно за скоєні ними кримінальні злочини [11, с. 199]. У 1801 р. Олександр I відмінив цей указ.

Суворими були у кінці XVIII – на початку XIX ст. покарання по поліцейському відомству. Великий обсяг робіт, покладений на земські суди призводила до частих службових порушень у цих установах. Постійні невдоволення, догани з боку губернського керівництва відбивали у дворян бажання служити в земських судах, оскільки служба передбачала й значну відповідальність. За службові порушення справники й засідателі земських судів отримували статус тимчасових. Цей статус за ними зберігався до тих пір, доки вони не завершать усі поточні справи, що у них накопичилися (вони навіть повинні стягнути усі недоїмки по податках у межах свого регіону). При цьому справники й засідателі не отримували жалування, не могли подати у відставку і навіть взяти відпустку [4, с. 115].

Чиновники крім порушень, пов'язаних з їхньою службовою діяльністю, досить часто скоювали звичайні правопорушення та злочини. Так, колезький асесор І. Гудим, будучи чиновником у канцелярії київського магістрату, образив та побив міщанина Тиркова. Ця справа розглядалася в управі благочиння, нижньому та верхньому земських судах і кримінальній палаті. Остання затвердила вирок верхнього земського суду про стягнення з Гудима штрафу у розмірі 22 руб. 85 коп. на користь Тиркова (дана сума становила подвійний розмір щорічного податку, що сплачував постраждалий міщанин) [3, с. 49].

Важливе значення мали покарання, спрямовані на викорінення випадкам розпусної поведінки чиновників. Вони повинні були забезпечувати зовнішню гідність влади, яка порушувалася розпущою чиновників. Таких службовців найчастіше карали штрафом або звільняли з посади. Згодом чиновників, які були виключені зі служби "за дурное поведение", піддавали суду. Але при цьому їх не можна було карати ув'язненням, але слід було віддати під суворий нагляд поліції на чітко визначений час, але не більше двох років [29, с. 22-25]. Усім чиновникам, які перебували під наглядом поліції, було заборонено "иметь хождение по делам всякого рода и сочинять прошения, кроме собственно и лично до них касающихся". Якщо хтось з них порушував дане правило, то до нього застосовувалося кримінальне покарання.

Під нагляд поліції чиновник міг потрапити за різні порушення або навіть підозри в них. Кількість службовців, що перебували під таким наглядом, помітно збільшилася у період миколаївської реакції, коли з'явилося III Відділення Особистої Його Величності канцелярії і стало широко застосовуватися звинувачення у політичній неблагонадійності. 21 квітня 1826 р. Микола I навіть затвердив указ, згідно з яким наказувалося вимагати від усіх чиновників і дворян, які не служили, своєрідних обіцянок, що вони не будуть належати до будь-яких таємних товариств і організацій. 7 листопада 1850 р. видано закон, за яким керівництво мало право звільняти не тільки нездатних і зкомпрометованих по службі чиновників, але й таких, які виявилися політично неблагонадійними. Але у 1850-х роках за статтею про неблагонадійність здебільшого звільнялися чиновники, винні у зловживаннях по службі (казнокрадство, хабарництво і т.п.) [8, с. 79-80]. На кінець 1832 р. по Подільській губернії з 20 осіб, які перебували під поліцейським наглядом, 14 були чиновниками. У першій половині 1834 р. у цьому ж регіоні поліція наглядала за 16 особами, з яких 11 були чиновниками [30, арк. 2-7, 135-138]. Набагато менше чиновників перебували під наглядом поліції у Київській (на першу третину 1833 р. – 4 особи з 15) та Волинській (на другу третину 1833 р. – 3 особи з 28) губерніях [30, арк. 24-26, 43-45].

З початку XIX ст. продовжує формуватися система обмежень і гарантій державних службовців. При цьому вона суттєво доповнюється та змінюється у ході проведення міністерської реформи та в результаті кодифікації законодавства про цивільну службу. Законодавство більш чітко визначило суспільний статус чиновників, вони стали користуватися спеціальними привілеями, отримали додатковий набір державних гарантій. Були сформульовані види порушень і злочинів, що могли бути скоєні державними службовцями під час виконання ними професійної діяльності. Зроблено спроби визначити рівень тяжкості існуючих протиправних діянь чиновників з метою створення системи покарань для них. Щодо останнього, то слід зазначити, що певна система покарань за службові порушення й злочини хоча й була створена, але у реальному житті вона часто діяла вибірково – не всі чиновники-порушники каралися або покарання призначалося менше за провину.

Судова відповідальність за посадові злочини могла бути кримінальною чи цивільною. Під кримінальною розумілося зловживання владою чи повноваженнями, а під цивільною – обов'язок відшкодувати зі своїх коштів збитки, нанесені службовими порушеннями [5, с. 99].

Відповідальність службовців по адміністративному відомству визначалася ступенем провини та конкретним правопорушенням. Види покарання, що при цьому могли бути застосовані до чиновника могли бути наступними: зауваження; догана без внесення до послужного списку; відрахування з жалування; догана з внесенням до послужного списку; арешт (застосовувався лише до нижчих службовців); переміщення з вищої посади на нижчу; усунення з посади (можливо як тимчасова міра); вирахування з часу служби; звільнення з посади; виключення зі служби.

Розглядалися також можливості спрощення системи покарань для чиновників за деякі порушення. Так, у XIX ст. автор роботи, присвяченої судовим установам та судочинству, пропонував осіб чи чиновників, які скоїли незначні правопорушення або посадові злочини карати наступним чином: до трьох разів виносити догани, далі теж до трьох разів “налагать пени, возвышая одну за другою” (штраф) і, врешті-решт, якщо особа не виправиться “отрешать от должностей, и сие отрешение вменяет им за суд, естли бы кто подходил под оный” [19, с. 138]. При цьому пропонувалося дозволити особам звільненим з посади подавати апеляції. Особливо автор захищав чиновників міських та повітових установ. На його думку, саме вони часто “до суда доводятся по весьма недостаточным и слабым причинам а более по личным их [керівництва]

неудовольствиям...”. Висловлювався автор зазначених ідей і за суворі покарання судових чиновників за несвоєчасне виконання їхніх обов’язків.

Приводом до застосування мір покарання щодо державних службовців могли бути: скарги; помічені керівництвом зловживання та недоліки; донесення підлеглих осіб чи установ; суд над іншими особами; ревізії; огляд справ, відомостей, звітів [6, с. 116-117].

Інформація про деякі покарання підлягала внесенню до чиновницьких послужних списків, про інші – ні. Серед тих, що не вносилися були: догани, винесені урядовими чи судовими установами замість грошових стягнень; догани, винесені чиновникам в адміністративному порядку (але такі догани вносилися до атестатів чиновників, які звільнялися у відставку, щоб їх можна було взяти до уваги у випадку бажання особи знову вступити на службу); вчинки, що підлягали судовому розгляду, але були амністовані т.зв. Всемилоствивими маніфестами; зауваження.

Але в той же час і догани, і зауваження могли мати серйозні наслідки. Чиновники, які протягом року за повільну і неякісну роботу отримували чисельні зауваження або три суворі догани, підлягали суду “если в том же году окажутся снова виновными в упущениях”.

Усі інші покарання і стягнення вносилися до послужного списку. Це могло вплинути на обмеження права на пенсію чи нагороди або взагалі на його втрату. Для цього у послужному списку існувала спеціальна графа, т.зв. штрафна. Відомості про штрафи та інші покарання могли також вноситися до графи про проходження служби. У такому випадку цей запис міг не впливати на пенсію чи нагороду чиновника [6, с. 118].

Передбачалося, що якщо чиновник буде вимагати по відношенню до себе пошани вищої за його ранг, то його слід карати штрафом – вирахування двомісячного жалування [31, с. 142]. Неповага підлеглого до керівництва, виявлена під час їхніх службових зносин, передбачала більш суворі покарання. Будь-який збиток, завданий службовцем державної установи у результаті його професійної діяльності, тягнув за собою його майнову відповідальність.

Однією з вищих мір службового покарання було звільнення з посади. Тому застосовувати її слід було обережно. Керівник міг звільнити підлеглого лише після того, як вичерпає по відношенню до нього інші, менш суворі покарання, інакше він міг сам за порушення даної процедури отримати зауваження та догани. Але з 1850 р. права керівних посадовців були значно розширені і вони могли звільняти підлеглих навіть якщо не могли довести фактами неблагонадійність чи неякісну службу останніх [6, с. 120-121].

Взагалі особа могла звільнитися зі служби за власним бажанням або без такого (“по прошению или без прошения”). Фактично якщо чиновник залишав службу без власного на те бажання, це означало, що його звільнення є мірою покарання за ті чи інші порушення.

Градовський навіть виділив терміни, що вживалися для позначення різних варіантів звільнення чиновника зі служби “без прошения”:

1. “Исключается из службы” – термін використовувався, коли службовцю суд призначав покарання у вигляді виключення зі служби без права повернення на неї (більш повно фраза звучала як “исключается из службы с тем, чтобы впредь в оную не определять”).

2. Термін “отставляется от службы” використовувався, коли суд призначав чиновнику відсторонення або видалення з посади. Останнє могло бути призначене також керівництвом установи, де служив порушник.

3. Фраза “увольняется от службы” застосовувалася до осіб, звільнених з посади без пояснення причин [6, с. 163].

Термінологія, виділена Градовським, здебільшого застосовувалася у цивільному справочинстві другої половини ХІХ ст. Але самі способи звільнення чиновників за зазначених умов використовувалися і у досліджуваний нами період.

Одним з найбільш розповсюджених покарань, які застосовувалися до цивільних чиновників, було їхнє недопущення до участі у дворянських зібраннях або виборах (за умови якщо вони мали дворянський статус). Про кількість таких недопущених дворян часткові відомості по Полтавській губернії станом на другу чверть XIX ст. наводить І. Павловський. У 1829 р. недопущено було всього 5 осіб; 1832 р. – 19; 1835 р. – 172; 1841 р. – 81; 1844 р. – 89; 1847 р. – 73; 1850 р. – 91 [21, с. 113].

До зібрань і виборів дворяни не допускалися здебільшого за порушення, що мали кримінальний характер або якщо вони підозрювалися у чомусь незаконному: за підлоги, хабарі, образи, переховування втікачів, наклепи тощо. І винними у цих порушеннях часто були посадовці різного рівня. Причому з року в рік у списках виключених дворян нерідко вказувалися одні й ті ж прізвища. Певною мірою це пояснюється тривалим розглядом справ у тогочасних установах, перш за все судових.

Було також вирішено, що кожен вирок про покарання посадової особи повинен бути опублікований. Цей захід дозволяв владі демонструвати ефективність роботи контролюючих, наглядових і судових органів. У результаті опублікування страждала репутація чиновника, що впливало на його суспільний статус та кар'єрне зростання.

Окрім особистих стягнень на винних покладался обов'язок відшкодувати збитки, заподіяні їхніми діями. Сучасна дослідниця Т. Метушевська навіть вказує на те, що покладання на чиновника такого відшкодування було юридично не обґрунтованим, оскільки, за її словами, обиватель звертався до посадовця не з причини особистої до нього довіри, а як до представника влади і закону. Чиновник - представник влади, але відповідальність повинна покладатися на всю організацію, недосконалість якої ставала причиною збитків [15, с. 157].

Відомий приклад накладення штрафу на чиновників Київського повітового суду у 1783 р. Колишній київський сотник І. Гудим сперечався у цьому суді з Києво-Печерською лаврою за сінокосні угіддя. На одному з етапів судової тяганини повірений лаври став скаржитися на сам повітовий суд за те, що він “угождал всячески истцу”. Намісницьке правління визнало факт порушення і наклало на повітовий суд штраф 500 руб. (штраф був розподілений між суддею Мигаєм, засідателями Шишкіним та Леонтовичем і секретарем Корсуном) [3, с. 48-49].

Але у законодавстві щодо службових порушень і злочинів та покарань за них протягом усієї першої половини XIX ст. залишалося багато недоліків. Так, навіть у Зводі законів не розрізнялися посадові злочини і дисциплінарні порушення, але вказувалося, що в одних випадках, залежно від провини, стягнення визначалися без кримінального суду, а в інших – судовим порядком і з кримінальними покараннями. Без кримінального суду могли призначатися наступні стягнення: зауваження, догана (проста чи сувора), опублікування, тимчасовий арешт, тимчасове усунення від посади чи звільнення з неї. Кримінальними покараннями, що визначалися судом були позбавлення чинів, всіх або окремих станових прав, віддача у військову службу, заслання на поселення чи на каторжні роботи. І лише суд міг призначити відсторонення від посади та виключення зі служби. Серед покарань значилися також вирахування з часу служби половини або повного року, публічне вибачення перед судом, грошовий штраф, ув'язнення. Для чиновників з нижчих верст суспільства передбачалися тілесні покарання [15, с. 156-157].

Закон абсолютно нечітко визначав міри покарання для засуджених чиновників. У Зводі законів зустрічаються наступні каральні заходи: “по мірі провини”, “покарання по всій суворості законів”, “по мірі зловживання” і т.п. Більш чітко визначаються лише ті покарання, при винесенні яких йшлося про звичайні злочини або коли службові порушення внаслідок багаторазовості переходили до категорії кримінального злочину. До останніх за Зводом відносилися: накладання керівником на підлеглих стягнень без

належної провини або обтяження стягнення понад міру; непослух керівництва, порушення субординації, грубість та зухвалість у промовах; повільність і неякісність у виконанні службових обов'язків, що потягли за собою три і суворих та шість простих доган протягом року; неодноразове невиконання указів.

Усі вказані порушення при одноразовому вчиненні вважалися дисциплінарними проступками (це робить різницю між посадовими злочинами і проступками не якісною, а кількісною) [15, с. 158-159].

До посадових злочинів закон відносив невиконання указів по непослуху і впертості (ймовірно злісне і свідоме), недоведення указів до відома, перебільшення влади або невикористання її при потребі, розголос у справах таємних, неправосуддя, лихоїмство.

Головною роллю законодавства про посадові порушення була підтримка гідності влади. Невиконання чиновником урядових розпоряджень чи зловживання владними повноваженнями кидали тінь на державну владу, дискредитували її, порушували суспільну стабільність. Якщо навіть злочин спрямований на права приватних осіб, наприклад, вимагання, такі злочини разом з тим послабляли довіру та повагу до представників влади. Тому існував широкий перелік посадових правопорушень і санкцій за їх скоєння.

Намагаючись посилити та впорядкувати відповідальність чиновників, уряд вжив відповідні заходи і у 1845 р. включив до нового Уложення про покарання кримінальні та виправні окремих розділ "Особливості покарання за злочини та проступки по службі". Розділ про посадові злочини був доволі багатостатейним. Загалом статей, що торкалися окресленої теми в Уложенні 1845 р. було близько 400 [15, с. 159-160, 181].

Контролювати діяльність бюрократичного апарату на місцях було вкрай важко. Місцевий прокурорський нагляд не міг бути ефективним, оскільки і прокурори, і стряпчі підпорядковувалися губернському керівництву, а не безпосередньо вищим урядовим установам у столицях. Для цих чиновників встановлювалася значна кількість обмежень ще законодавством Катерини II. Зокрема чинам прокурорського нагляду заборонялося бути присутніми і брати участь у вирішенні судових справ; вони не могли бути посередниками або представляти приватні інтереси у справах, пов'язаних зі службовою діяльністю чи з державним інтересом; несли відповідальність за непідтверджений чи неправдивий донос тощо [11, с. 196]. Для здійснення хоча б якогось нагляду за якістю функціонування бюрократії у регіонах уряд доручав сенаторам проводити ревізії різних губерній. Сенаторські ревізії почали проводитися з кінця XVIII ст. і перш за все метою вони мали нагляд за підлеглими Сенату установами. Але вже з початку XIX ст. вони слугували більше інтересам Комітету міністрів і особисто імператора. Дані ревізій спрямовувалися на виявлення недоліків у місцевому управлінні і містили відомості фактично про усі державні установи губерній чи повітів. На початку існування таких ревізій Сенат міг безпосередньо впливати на чиновників-порушників, інколи навіть позбавляючи їх чинів. Але 18 березня 1799 р. Павло I наказав Сенату не позбавляти чиновників, які скоїли злочини, чинів без імператорського дозволу [32, с. 571-572].

За часів Миколи I значення сенаторських перевірок місцевих установ тієї чи іншої губернії значно знижується. Нагляд за місцевою владою стали здійснювати жандармські офіцери, які підпорядковувалися III Відділенню Особистої Його Величності Канцелярії [5, с. 101]. З одного боку сенаторський нагляд був непостійним, але носив відкритий, гласний характер. Жандармський же нагляд був постійним (а тому більш ефективним), але він здійснювався негласно.

У цей же період під час проведення сенаторських перевірок щодо чиновників, які скоїли несуттєві службові порушення, пропонувалося застосувати більше виправних заходів, а за серйозні порушення "без видимых однако следов

злоупотреблений”, не піддаючи суду, звільняти з посад. Це відрізнялося від практики часів Олександра I, коли звільнення та піддання чиновників суду розглядалося як основний інструмент і результат ревізії [5, с. 101].

Інспекції Сенату протягом XIX ст. були основним засобом контролю над провінційною адміністрацією. Умовно ревізії можна поділити на “внутрішні” та “зовнішні”. Останні ще називалися “надвідомчими”, що підкреслювало їхню недолученість до відомства МВС. Зовнішні ревізії призначалися особливими “Височайшими розпорядженнями”. Внутрішня, відомча, ревізія у порядку підлеглості проводилася вищими установами [5, с. 100].

За виконанням чиновниками своїх службових обов’язків у повітових установах наглядали предводителі дворянства, губернське правління та дворянське зібрання. На початку XIX ст. на Полтавщині був випадок, коли засідатель нижнього земського суду Крапивний не виконав покладеного на нього службового доручення. Губернське правління і депутатське зібрання оголосили чиновнику догану з попередженням, що якщо він “окажется впредь в подобном деянии, тогда дворянство в необходимости себя поставит признать его недостойным общего уважения и доверия”. Тобто чиновник ризикував бути знятим з виборної посади, для цієї посади був визначений навіть кандидат [21, с. 109].

З розвитком законодавства, що регулювало службові відносини, права та обов’язки чиновників, у середині – другій половині XIX ст. з’являлися нові види порушень і відповідальності за них. Службовці мали право просити відпустку терміном від 1 до 4 місяців. Надаючи відпустку, керівництво повинне було слідкувати, щоб один чиновник отримував її не надто часто та щоб при цьому в установі залишалася достатня кількість службовців для виконання роботи. За несвоєчасне повернення з відпустки передбачалися покарання: 1) той, хто просрочив надану відпустку менше 4-х місяців, підлягав відрахуванням з жалування; 2) хто не з’явився на службі після 4-місячного терміну, звільнявся з посади. Але при цьому існували пом’якшуючі обставини такі, як, наприклад, віддаленість місця служби від домівки чиновника [6, с. 94-95].

Окрім “стандартного набору” службових порушень і покарань за них у кожному державному відомстві існували порушення, що впливали зі специфіки діяльності установ і службовців кожного такого відомства. Таким чином, для чиновників різних державних установ законом визначалися й різні, характерні лише для них, покарання за ті чи інші неправильні вчинки. Але часто нормативи нечітко або не повно визначали таку відповідальність. Непоодинокими були й випадки, коли норми про покарання за те чи інше порушення або злочин чиновників одного відомства не були систематизовані, а прописувалися у різних документах.

Не чітко визначена у законах відповідальність повітового казначея. У статті 143 “Учреждения о губерниях” зазначалося, що якщо повітовий казначей буде невчасно збирати податки і видавати необхідні при цьому документи й це потягне скарги на його діяльність до нижнього земського суду, то земський справник повинен казначею “напомнить о исполнении его должности” (важко сказати чи це попередження, що передують догані чи звичайне нагадування) і попередити про це казенну палату, “дабы неисправные по мере их вины и воздаяния получить могли”. Також його можна було покарати за умови одночасного пошкодження замка й печатки на скрині, де зберігалися гроші та відсутності нестачі в коштах. В усіх інших випадках “он не обязан ни свидетельствовать такие суммы, ни давать отчета в целостности оных”. Покарання повітовий казначей також міг зазнати у випадку неправильного складання звітів і ведення документації, за порушення у виконанні покладених на нього обов’язків (“по замеченным в производстве дел упущениям и безпорядкам”), внаслідок скарг приватних осіб чи перевірок з боку безпосереднього керівництва казначея чи цивільного губернатора. Але, незважаючи на все зазначене,

міру покарання для цього чиновника мала право визначати тільки казенна палата “и никакое другое Начальство в Губернии не может подвергать его взысканию”.

Якщо повітові казначеї, скориставшись своїми службовими можливостями, без дозволу казенної палати вчинять на свою користь чи користь своїх рідних маніпуляції з державним майном (що перебувало у їхньому віданні), то таких чиновників піддають суду як розкрадачів державної власності. При цьому казначеї несли не лише особисту відповідальність, але могли відповідати також і власним майном [28, с. 203-204].

Чиновники судових установ повіту (наприклад, повітового суду) також підлягали покаранню за повільність чи неналежним чином вирішені справи. Право призначати покарання у даному випадку належало губернському правлінню (міру покарання пропонували судові палати). Найбільш розповсюдженими були штрафи.

Чиновники повітових судів, не згодні з мірою покарання за їхнє службове порушення, могли апелювати до Сенату. Якщо там вирішувалося, що “взыскание наложено несоразмерно вине”, то ця міра відмінялася відносно чиновників повітового суду, але накладалася на тих, від кого було призначене неправильне призначення штрафу.

Дуже часто чиновники у таких установах уникали відповідальності. Особливо це стосувалося осіб, обраних на посаду за вибором дворянства, яке, як правило, й надавало своє заступництво винному чиновнику. У 1842 р. стався випадок, коли Полтавське губернське правління усунуло з посади прилуцького повітового суддю, який обвинувачувався у тому, що долучив до гри у карти полковника, який обіймав посаду окружного начальника державного майна і програв судді державні гроші. За повітового суддю вступилися дворяни, написавши прохання за підписами 47 осіб, де вказували на невинуватість судді і просили допустити його до посади [21, с. 101-102]. І такі випадки були непоодинокими, коли дворянські громади впливали на уникнення від покарання винними чиновниками, обраними цим самим дворянством на посади.

У кожному повіті існувала дворянська опіка, до складу якої входили повітовий предводитель дворянства, повітовий суддя та засідателі повітового суду, обрані від дворян. За свої службові порушення вони несли відповідальність на тих же умовах, що й члени повітового суду, але не могли при цьому апелювати до Сенату у випадку незгоди з мірою покарання [28, с. 211-212].

Якщо неякісно виконує свої обов'язки повітовий предводитель дворянства, то на нього може бути накладена відповідальність у вигляді штрафів, зауважень, доган. Якщо ж предводителі здійснюють порушення при виконанні покладених на них обов'язків председателів дворянських опік, то у такому випадку вони несуть відповідальність за визначенням губернських правлінь нарівні з іншими членами опік (як правило це таке покарання, як призначення пені, – фактично різновид штрафу) [27, с. 42]. За часів Миколи I для віддання під суд повітових предводителів дворянства за посадові правопорушення чи неякісне виконання обов'язків (повільність, неохайність) потрібний був дозвіл Сенату. Але підсудні вони були загальним судовим органам, але з тим виключенням, що на них не міг бути накладений штраф. Якщо ж повітовий предводитель дворянства скоював кримінальний злочин, то він віддавався під суд за визначенням губернських правлінь [12, с. 563]. Але початок цього порядку віддання під суд був покладений ще за Олександра I у 1825 р. [див.: 20]. Пізніше указами Миколи I ці положення лише підтверджувалися (у 1827, 1828, 1830 рр.).

Ще за правління Павла I з'явився сенатський указ від 1 березня 1800 р., згідно з яким з дворянами, обраними на службу, які ухиляються від неї або мають прострочку по відпустках, слід вчиняти згідно з більш раннім указом від 19 липня 1798 р. (цей указ стосувався тільки магістратських членів, а тепер його дія розповсюджувалася й на чиновників-дворян). Міська й сільська поліція повинна була спостерігати, щоб

чиновники, які вчасно не вийшли з відпусток відразу поверталися на свої посади (причому за рахунок цих чиновників). Якщо чиновники не нададуть пояснень про законні причини просрочки, то їх наказувалося віддавати під суд [32, с. 570].

Пізніше Олександр І визнав указ свого батька надто суворим і постановив, що дворяни, які ухиляються від служби підлягають лише відставці, а також їх слід було “предати сужденію Дворянского собрания” [32, с. 585-586].

У 1842 р. було постановлено, що чиновники, які служили за вибором дворянства могли лише тимчасово відлучатися губернським керівництвом від посади внаслідок судової тяганини щодо цих чиновників. Остаточне звільнення їх (до закінчення терміну повноважень) могло бути ухваленим лише судовим рішенням з поданням останнього на затвердження Сенатом.

7 листопада 1850 р. Комітет міністрів дозволив керівництву на місцях звільняти з посад чиновників, які виявляться неблагонадійними або взагалі нездатними до служби [26, с. 455].

Як видно з вищенаведеного, державні службовці періоду Російської імперії мали певний набір гарантій. Це у першу чергу гарантії службово-правового захисту, що забезпечували чиновнику право на захист від насильства, інших неправомірних дій при виконанні ними службових обов’язків. Службово-правовий захист виражався також у тому, що чиновники підлягали кримінальній та цивільній відповідальності згідно з правилами, що відрізнялися від загальних. Ведення слідства та суд у ХІХ ст. були передані до компетенції керівництва службової особи [15, 143-145].

Але бюрократія, переймаючись збереженням свого авторитету, великого значення надавала теорії «сильної влади» і вважала за необхідне перш за все підтримати престиж кожного окремого чиновника, незалежно від того, були його дії правильними чи ні. Звідси витікали такі явища, як обмеження можливості оскарження неправильних дій, відношення до скарги як до неприпустимого протесту проти влади, обмеження і ускладнення судового розгляду посадових злочинів тощо [14, с. 211].

Ускладненою законодавчо була навіть сама процедура оскарження несправедливих дій чиновників. Наприклад, неправильні дії земської поліції можна було оскаржити. Скаргу при цьому слід було подавати “в то место, от которого решение или повеление последовало” (тобто в ту установу, рішення якої земський суд виконував). Якщо незаконне рішення було прийняте безпосередньо у земському суді, то в такому випадку скарга подавалася до повітового суду. Але термін оскарження був обмежений двома тижнями. При цьому особі, яка скаржилася, слід було додатково враховувати такі фактори, як відстань до установ, на які (або у які) подавалася скарга тощо.

Під час судового процесу у земському суді його чиновники також могли притягуватися до відповідальності якщо по даній справі ставали відомими їхні незаконні дії та упущення, неповні й неякісні слідчі дії. Міра покарання при цьому повинна була визначатися кримінальною судовою палатою під час ревізії останньою кримінальних справ. Що стосується нижчих поліцейських чиновників, то якщо вони скоювали злочин, то підлягали лише цивільному суду [28, с. 188].

Для того, щоб справу чиновника, який порушив закон, передати до суду, попередньо необхідно було здійснити також певну процедуру. По перше, обвинувачений повинен був надати пояснення своїм вчинкам. По друге, треба було провести процедуру дізнання стосовно його службових зловживань. Але при цьому для подання пояснення не були визначені конкретні терміни, що давало обвинуваченому змогу приховати сліди своїх незаконних дій. Окрім того, проведення дізнання покладалося на чиновника того відомства, де служив обвинувачений, на що, у свою чергу, могла вплинути або солідарність і порука службовців, або, навпаки, суперництво між ними. Обидві обставини давали можливість чиновникам, винним у незаконних діях по службі, уникати суворих вироків [6, с. 123].

Навіть під час сенаторських перевірок посадові злочини виявлялися доволі рідко. Коли переслідувалося хабарництво, то покарання могло випасти хіба що на долю дрібного чиновництва, “а сильные в большинстве случаев от него уклонялись” [18, с. 34]. Вищі чиновники взагалі рідко суворо каралися за посадові злочини. Волинський губернатор І. Каменський жорстоко побив свого віце-губернатора, за що був “покараний” переведенням на посаду костромського губернатора [17, с. 14]. Злочини нижчих посадовців у більшості випадків також залишалися безкарними. У 1850 р. чиновника одного з приказів громадської опіки на Правобережжі було засуджено за розкрадання казенних 7 тис. руб. Але після того, як стало відомо, що перебігом справи цікавиться генерал-губернатор Д.Г. Бібіков, суд виправдав звинуваченого [16, с. 39].

Інколи покарання все ж застосовувалося до чиновників-порушників, але у більшості випадків воно було нерівноцінним провині. Так, у 1822 р. великого розголосу набула справа, де фігурували чиновники Херсонської губернії, яких було засуджено за жорстоке поводження з людьми при розслідуванні справи про вбивство поміщика Гелескула. Під час допитів вони катували людей. Усі дев'ять чиновників були засуджені: усі були позбавлені чинів, засуджені до церковного каяття і їх заборонено було призначати на будь-які посади [22, с. 199]. Як видно, за досить тяжкий службовий злочин покарання було призначене доволі лояльне.

Взагалі до відповідальності притягувалося не так вже й багато чиновників. Протягом 1841-1859 рр. до відповідальності за посадові злочини палатами кримінального суду та рівними їм місцями були притягнуті 78496 чиновників, які мали чини з XIV до VIII класів. За становою ознакою вони поділялися наступним чином: потомствених дворян – 17,3%, діти особистих дворян – 18%, духівництва – 3,4%, купецтва – 7,4%, різночинців – 53,9% [9, с. 26-27].

На 1847 р. П. Зайончковський наводить відомості про 61548 цивільних службовців з табельними чинами. До них також слід додати чиновників, які теж служили по цивільному відомству, але мали військові чини (відставні військові). Припускаємо, що їх було не менше 1,5 тис. осіб, а можливо навіть значно більше. Спираючись на вищенаведені дані, можна підрахувати, що у середньому на рік по імперії до відповідальності притягувався 4131 чиновник, що складало близько 5,6% від усієї чиновницької маси (тієї її частини, що мала табельні чини). За нашими підрахунками, в українських губерніях служили приблизно 8% чиновників (або близько 5 тис. осіб - результат отриманий на основі відомостей за 1847 р. і використовувати його при аналізі чиновництва періоду 1841-1859 рр. вважаємо доцільним) [1; 2]. Якщо припустити, що географія покарань за службові порушення була відносно рівномірною (на жаль, достовірно цей факт підтвердити чи спростувати поки що не уявляється можливим), то кількість таких порушників на українських землях могла скласти у 1847 р. від 390 до 400 осіб. Але й наведену кількість можна скоротити якщо врахувати, що справи багатьох з 78496 чиновників-порушників розглядалися до декілька років і частина з них згодом отримувала виправдовувальні вироки. Кількість притягнутих до відповідальності чиновників дещо збільшиться якщо додати до неї державних службовців з чинами вищими за VIII. Але, на нашу думку, це збільшення не буде суттєвим, оскільки чиновники такого високого рівня здебільшого уникали покарань. Навіть губернатори, які надто зловживали владою, не каралися, а частіше переводилися на таку ж посаду до іншої губернії.

Таким чином, можна стверджувати з відносно високою долею вірогідності, що, не зважаючи на велику кількість службових порушень чи зловживань, більшість чиновників часто уникали відповідальності за них або несли незначні покарання, що не відповідали ступеню провини. Така ситуація є характерною і для сучасної бюрократичної системи України – вибіркове правосуддя щодо чиновників, значний рівень корумпованості, велика

кількість службовців-нефахівців тощо. Все це зокрема негативно впливає на співпрацю різноманітних інститутів громадянського суспільства з органами державної влади та місцевого самоврядування. Так сталося, коли українські землі під владою Російської імперії остаточно втратили автономію в останній чверті XVIII ст. і російська бюрократична система цілком витіснила українські управлінські практики.

*Робота здійснена в рамках виконання фундаментального дослідження №15.01.10-01.15/17.3Ф «Історичний розвиток порубіжжя Північно-Східної України як засіб конструювання загальнонаціональної моделі історичної пам'яті» та прикладного дослідження №15.01.10-02.16/18.3П «Механізми впливу інститутів громадянського суспільства на євроінтеграційні процеси в Україні».

1. Адрес-календарь или общий штат Российской империи на 1847 год. – Часть первая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, 1847. – XXXII+323+18 с.
2. Адрес-календарь или общий штат Российской империи на 1847 год. – Часть вторая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, 1847. – VIII+224+8+206 с.
3. Андриевский А.А. Последние киевские сотники / А.А. Андриевский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца / Под ред. В.З. Завитневича. – Кн. 10. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1896. – Отдел II. Сообщения и исследования. – С. 34-51.
4. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени / Е. Анучин. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1872. – 238 с.
5. Бикташева А.Н. Надзор за губернаторами в России в первой половине XIX в. / А.Н. Бикташева // Вопросы истории. – №9. – 2007. – С. 97-105.
6. Градовский А.Д. Существо государственных должностей и учение о службе гражданской / А.Д. Градовский // Собрание сочинений А.Д. Градовского. – Т.8. Начала русского государственного права. – Часть II. Органы управления. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1903. – С. 1-185.
7. Дегтярьов С.І. Причини порушень і зловживань у бюрократичному середовищі Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. та їхнє відображення серед українських чиновників / С.І. Дегтярьов // Pomikdy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe. – №1. – 2015. – С. 69-80.
8. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты: (Первая половина XIX века) / Н.П. Ерошкин. – М.: «Мысль», 1981. – 252 с.
9. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. – М.: «Мысль», 1978. – 288 с.
10. Катаев И.М. Дореформенная бюрократия по запискам, мемуарам и литературе / И.М. Катаев. – СПб.: Книгоиздательство типо-литографии «Энергия», б/г. – 180 с.
11. Клоков С.Н. Генезис и эволюция российской гражданской служилой бюрократии в XVIII столетии (Историко-правовой аспект) / 12.00.01: дисс. ... канд. юрид. наук / С.Н. Клоков. – Нижний Новгород, 2006. – 228 с.
12. Корф С.А., барон. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762-1855 годов / С.А. Корф. – СПб.: Типография Тренке и Фюсно, 1906. – 720 с.
13. Куракин А.В. История предупреждения и пресечения коррупции в системе государственной службы Российской империи / А.В. Куракин // История государства и права: Федеральный журнал: научно-правовое издание. – М., 2003. – № 3. – С. 9-15.
14. Лазаревский Н. Бюрократия и общество / Н. Лазаревский // Право. – 1905. – №4. – 30 января. – С. 205-214.
15. Метушевская Т.И. Правовой статус государственного служащего в России XVIII – первой половине XIX вв.: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т.И. Метушевская. – М., 2007. – 198 с.
16. Молчанов В.Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. / В.Б. Молчанов // Інститут історії України НАН України. – К., 2007. – 113 с.
17. Морякова О.В. Провинциальное чиновничество в России второй четверти XIX века: социальный портрет, быт и нравы / О.В. Морякова // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – №6. – 1993. – С. 11-23.
18. Морякова О.В. Местное управление в России во второй четверти XIX в. (по материалам сенаторских ревизий) / О.В. Морякова // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – №6. – 1994. – С. 28-38.
19. Мысли о успехе и точности в судопроизводстве и о умерении наказаний за вины и преступления // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Апрель-июнь. Книга вторая. Смесь. – М.: В Университетской Типографии, 1859. – С. 134-152.
20. О невзыскании пеней с уездных Дворянских предводителей в случае нерадения и медленности их или упущений по должности без разрешения Сената // ПСЗ-I. – Т. LX. – №30502.

21. Павловский И.Фр. К истории полтавского дворянства 1802-1902 г. Очерки по архивным данным / И.Фр. Павловский. – Выпуск первый. – Полтава: Электрич. типо-литогр. Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1906. – 277+XLI с.
22. Парусов А.И. К истории местного управления в России первой четверти XIX столетия / А.И. Парусов // Ученые записки Горьковского государственного университета. – Серия историко-филологическая. – Вып. 72. – 1964. – С. 155-226.
23. Писарькова Л.Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века / Л.Ф. Писарькова // Человек. – 1995. – №3 (май-июнь). – С. 121-139.
24. Писарькова Л.Ф. К истории взяток в России / Л.Ф. Писарькова // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 33-49.
25. Постовский К. Об уголовном преследовании должностных лиц за преступления по службе / К. Постовский // Юридический вестник. – Т. III. – 1880. – М.: Типография А.И. Мамонтова и Ко, 1880. – С. 530-551, 760-801.
26. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. Свод материала и приуготовительные этюды для исторического исследования / А. Романович-Славатинский. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1870. – 564 с.
27. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. – Законы о состояниях. – Свод законов о состояниях людей в государстве. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832. – 447 с.
28. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. – Учреждения. – Свод учреждений государственных и губернских. Часть вторая. Учреждения губернские. – СПб.: В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – 908 с.
29. Указ Правительствующего Сената от 18 Июля 1831 г. о распространении Высочайше утвержденного 27 Февраля 1829 года мнения Государственного Совета как на Чиновников, состоящих под надзором Полиции, так и на отставленных от службы за дурное поведение // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1831. – Кн. 6. Распоряжения. – С. 22-25.
30. Центральний державний історичний архів України у м. Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 1428. Дело о доставлении ведомостей о лицах, состоящих под надзором полиции за разные противозаконные поступки. 1833 г., 193 арк.
31. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. / Л.Е. Шепелев. – СПб.: “Искусство-СПБ”, 1999. – 479 с.
32. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М. Яблочков. – СПб.: Типография А.М. Котомина, 1876. – 680 с.
33. Degtyarev S.I. Violations of Law in the Bureaucrats Community and Their Perception by the Ukrainian and Russian People in the Late XVIII – First Half of XIX Centuries / Sergey I. Degtyarev // Bylye Gody. – 2014. – Vol. 32, Is. 2. – P. 155-161.

References:

1. Adres-kalendar' ili obshchiy shtat Rossiyskoy imperii na 1847 god. – Chast' pervaya. – SPb.: Pri Imperatorskoy Akademii Nauk, 1847. – XXXII+323+18 s.
2. Adres-kalendar' ili obshchiy shtat Rossiyskoy imperii na 1847 god. – Chast' vtoraya. – SPb.: Pri Imperatorskoy Akademii Nauk, 1847. – VIII+224+8+206 s.
3. Andrievskiy A.A. Poslednie kievskie sotniki / A.A. Andrievskiy // Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora Letopista / Pod red. V.Z. Zavtneva. – Kn. 10. – K.: Tipografiya G.T. Korchak-Novitskogo, 1896. – Otdel II. Soobshcheniya i izsledovaniya. – S. 34-51.
4. Anuchin E. Istoricheskiy obzor razvitiya administrativno-politseyskikh uchrezhdeniy v Rossii, s Uchrezhdeniya o guberniyakh 1775 g. do poslednego vremeni / E. Anuchin. – SPb.: Tipografiya Ministerstva Vnutrennikh Del, 1872. – 238 s.
5. Biktasheva A.N. Nadzor za gubernatorami v Rossii v pervoy polovine KhIX v. / A.N. Biktasheva // Voprosy istorii. – №9. – 2007. – S. 97-105.
6. Gradovskiy A.D. Sushchestvo gosudarstvennykh dolzhnostey i uchenie o sluzhbe grazhdanskoy / A.D. Gradovskiy // Sobranie sochineniy A.D. Gradovskogo. – T. 8. Nachala russkogo gosudarstvennogo prava. – Chast' II. Organy upravleniya. – SPb.: Tipografiya M.M. Stasyulevicha, 1903. – S. 1-185.
7. Dehtyar'ov S.I. Prychyny porushen' i zlovzhyvan' u byurokratichnomu seredovyskhi Rosiys'koy imperiyi kintsya XVIII – pershoi polovyny XIX st. ta yikhnye vidobrazhennya sered ukayins'kykh chynovnykiv / S.I. Dehtyar'ov // Pomikdzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe. – №1. – 2015. – S. 69-80.
8. Eroshkin N.P. Krepostnicheskoe samoderzhavie i ego politicheskie instituty: (Pervaya polovina XIX veka) / N.P. Eroshkin. – M.: “Mysl”, 1981. – 252 s.
9. Zayonchkovskiy P.A. Pravitel'stvennyy apparat samoderzhavnoy Rossii v KhIX v. / P.A. Zayonchkovskiy. – M.: “Mysl”, 1978. – 288 s.
10. Kataev I.M. Doreformennaya byurokratiya po zapiskam, memuaram i literature / I.M. Kataev. – SPb.: Knigoizdatel'stvo tipo-litografii “Energiya”, b/g. – 180 s.

11. Klovov S.N. Genezis i evolyutsiya rossiyskoy grazhdanskoy sluzhiloy byurokratii v XVIII stoletii (Istoriko-pravovoy aspekt) / 12.00.01: diss. ... kand. yurid. nauk / S.N. Klovov. – Nizhniy Novgorod, 2006. – 228 s.
12. Korf S.A., baron. Dvoryanstvo i ego soslovnnoe upravlenie za stoletie 1762-1855 godov / S.A. Korf. – SPb.: Tipografiya Trenke i Fyusno, 1906. – 720 s.
13. Kurakin A.V. Istoriya preduprezhdeniya i presecheniya korruptsii v sisteme gosudarstvennoy sluzhby Rossiyskoy imperii / A.V. Kurakin // Istoriya gosudarstva i prava: Federal'nyy zhurnal: nauchno-pravovoe izdanie. – M., 2003. – № 3. – S. 9-15.
14. Lazarevskiy N. Byurokratiya i obshchestvo / N. Lazarevskiy // Pravo. – 1905. – №4. – 30 yanvarya. – S. 205-214.
15. Metushevskaya T.I. Pravovoy status gosudarstvennogo sluzhashchego v Rossii XVIII – pervoy polovine XIX vv.: diss. ... kand. yurid. nauk: 12.00.01 / T.I. Metushevskaya. – M., 2007. – 198 s.
16. Molchanov V.B. Zhyttyevyy riven' chynovnykiv pravookhoronnykh ustanov v Ukraini u XIX – na pochatku XX st. / V.B. Molchanov / Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. – K., 2007. – 113 s.
17. Moryakova O.V. Provintsial'noe chinovnichestvo v Rossii vtoroy chetverti XIX veka: sotsial'nyy portret, byt i nray / O.V. Moryakova // Vestnik Moskovskogo universiteta. – Seriya 8. Istoriya. – №6. – 1993. – S. 11-23.
18. Moryakova O.V. Mestnoe upravlenie v Rossii vo vtoroy chetverti XIX v. (po materialam senatorskikh reviziy) / O.V. Moryakova // Vestnik Moskovskogo universiteta. – Seriya 8. Istoriya. – №6. – 1994. – S. 28-38.
19. Mysli o uspekhe i tochnosti v sudoproizvodstve i o umerenii nakazaniy za viny i prestupleniya // Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete. – 1859. – April'-iyun'. Kniga vtoraya. Smes'. – M.: V Universitskoy Tipografii, 1859. – S. 134-152.
20. O nevzyskivaniy peney s uездnykh Dvoryanskikh predvoditeley v sluchae neradeniya i medlennosti ikh ili upushcheniy po dolzhnosti bez razresheniya Senata // PSZ-I. – T.LX. – №30502.
21. Pavlovskiy I.Fr. K istorii poltavskogo dvoryanstva 1802-1902 g. Ocherki po arkhivnym dannym / I.Fr. Pavlovskiy. – Vypusk pervyy. – Poltava: Elektrich. tipo-litogr. Torgovogo Doma I. Frishberg i S. Zorokhovich, 1906. – 277+XLI s.
22. Parusov A.I. K istorii mestnogo upravleniya v Rossii pervoy chetverti XIX stoletiya / A.I. Parusov // Uchenye zapiski Gor'kovskogo gosudarstvennogo universiteta. – Seriya istoriko-filologicheskaya. – Vyp. 72. – 1964. – S. 155-226.
23. Pisar'kova L.F. Rossiyskiy chinovnik na sluzhbe v kontse XVIII – pervoy polovine XIX veka / L.F. Pisar'kova // Chelovek. – 1995. – №3 (may-iyun'). – S. 121-139.
24. Pisar'kova L.F. K istorii vzyatok v Rossii / L.F. Pisar'kova // Otechestvennaya istoriya. – 2002. – № 5. – S. 33-49.
25. Postovskiy K. Ob ugodnom presledovanii dolzhnostnykh lits za prestupleniya po sluzhbe / K. Postovskiy // Yuridicheskiy vestnik. – T. III. – 1880. – M.: Tipografiya A.I. Mamontova i Ko, 1880. – S. 530-551, 760-801.
26. Romanovich-Slavatinskiy A. Dvoryanstvo v Rossii ot nachala KhVIII veka do otmeny krepostnogo prava. Svod materiala i priugotovitel'nye etyudy dlya istoricheskogo izsledovaniya / A. Romanovich-Slavatinskiy. – SPb.: Tipografiya Ministerstva Vnutrennikh Del, 1870. – 564 s.
27. Svod zakonov Rossiyskoy imperii, poveleniem gosudarya imperatora Nikolaya Pavlovicha sostavlennyy. – Zakony o sostoyaniyakh. – Svod zakonov o sostoyaniyakh lyudey v gosudarstve. – SPb.: Pechatano v Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, 1832. – 447 s.
28. Svod zakonov Rossiyskoy imperii, poveleniem gosudarya imperatora Nikolaya Pavlovicha sostavlennyy. – Uchrezhdeniya. – Svod uchrezhdeniy gosudarstvennykh i gubernskikh. Chast' vtoraya. Uchrezhdeniya gubernskie. – SPb.: V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, 1833. – 908 s.
29. Ukaz Pravitel'stvuyushchego Senata ot 18 Iyulya 1831 g. o rasprostranении Vysochayshe utverzhdennoy 27 Fevralya 1829 goda mneniya Gosudarstvennogo Soveta kak na Chinovnikov, sostoyashchikh pod nadzorom Politsii, tak i na otstavlennyykh ot sluzhby za durnoe povedenie // Zhurnal Ministerstva Vnutrennikh Del. – 1831. – Kn.6. Rasporyazheniya. – S. 22-25.
30. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy u m. Kyiv, f.442, op.1, spr.1428. Delo o dostavlennyy vedomostey o lytsakh, sostoyashchyykh pod nadzorom polytsyy za raznye protyvozakonnnye postupky. 1833 h., 193 ark.
31. Shepelev L.E. Chinovnyy mir Rossii: XVIII – nachalo XX v. / L.E. Shepelev. – SPb.: "Iskusstvo-SPB", 1999. – 479 s.
32. Yablochkov M. Istoriya dvoryanskogo sosloviya v Rossii / M. Yablochkov. – SPb.: Tipografiya A.M. Kotomina, 1876. – 680 s.
33. Degtyarev S.I. Violations of Law in the Bureaucrats Community and Their Perception by the Ukrainian and Russian People in the Late XVIII – First Half of XIX Centuries / Sergey I. Degtyarev // Bylye Gody. – 2014. – Vol. 32, Is. 2. – P. 155-161.

UDC 94(477.7)«1917/1922»

YURIY V. KOTLYAR¹, ANNAS. SOLOVIOVA²¹Petro Mohyla Black Sea National University, Dr (History), Professor (Ukraine)²Petro Mohyla Black Sea National University, PhD (Political science) (Ukraine)

PEASANT RELIGIOUS REVOLTS IN THE SOUTH OF UKRAINE (1917-1922)

Abstract. *The paper explores the religious peasant revolt in south of Ukraine during the Civil War (1917-1922). We can identify their following causes: the separation of the church from the state, the deprivation of civil rights of religious leaders, terror and repression against the clergy, and also removing the land. During the Revolution and the Civil War (1917-1922) Ukraine took place at the center of the main historical events. The instability of authority in the country, the political confrontation among the various forces, bandit raids on villages were typical for this period. Ukrainian peasants led the struggle for the land and their rights in difficult historical and political circumstances. One of the major problems was the freedom of conscience. The religious question in the context of rebel struggle of Ukrainian peasantry is one of the insufficiently explored problems, which had been neglected. The revolts of religious orientation against the Bolsheviks had a dual nature. Firstly, the establishment of the own groups that were typical for the initial period of the Civil War, and secondly, the organization and management of peasant revolts that were especially evident during the looting of churches in the early 20s of XX century. In Ukraine, it has not been a lot of anti-religious activities as for example in Russia. The civil war, peasant revolts made it impossible to Bolshevik authority to gain a foothold in Ukraine. Therefore, the main source of countering church policy was anti-religious propaganda. One of the means of such propaganda was public blasphemy and mockery of the holy things of the church, but such a practice was not widely used in the South of Ukraine. Representatives of the church were trying to resist Bolshevism, by creating their own rebel groups (e.g., self-defense Biziukova monastery) and heading the peasant uprising. Particularly strong religious and peasant uprisings took place in 1919-1922. The self-defense activity of Sviato-Grigorievskogo Biziukova monastery was the most famous in the military sense in 1919-1920. In 1920-1922 the murder of the agitator Barmashova during the female religious riot in the village Zasel'ne obtained the all-Ukrainian resonance. Also the tragic events of the brutal murders of clerics in the village Otbedo-Vasil'evka were rather significant. The confrontation between the Bolshevik authorities and the church in the early years of the Civil War was caused mainly by the cruel class struggle. The victims of such a struggle became primarily those clergy who opposed the policy of the Bolshevik government. In the future, the situation has changed. Ideological, political and purely pragmatic factors came to the forefront. Peasant religious groups tried to resist Bolshevism, for example, during a seizure of church property, but their fate was sealed by the course of history.*

Keywords: religion, revolt, the peasantry, the South of Ukraine, the church, values, Bolsheviks.

КОТЛЯР Ю.В.¹, СОЛОВЬОВА А.С.²¹Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
доктор історичних наук, професор (Україна)²Чорноморський національний університет імені Петра Могили, кандидат політичних наук (Україна)СЕЛЯНСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ПОВСТАННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(1917-1922 рр.)

Анотація. У статті розглядаються селянські релігійні повстання на півдні України в 1917-1922 рр. Їх причинами стали наступні фактори: відділення церкви від держави,

позбавлення релігійних діячів цивільних прав, терор і репресії проти служителів культу, а також вилучення землі та закриття храмів. У 1919-1920 рр. найбільш відомою у військовому плані була діяльність самооборони Свято-Григорівського Бізюкового чоловічого монастиря. У 1920-1922 рр. всеукраїнський резонанс отримали вбивство агітатора Бармашової в процесі релігійного жіночого бунту в с. Засілля і трагічні події в с. Отбєдо-Василівка.

Ключові слова: релігія, повстання, селянство, південь України, церква, цінності, більшовики.

КОТЛЯР Ю.В.¹, СОЛОВЬЄВА А.С.²

¹Черноморський національний університет імені Петра Могили,
доктор історических наук, професор (Україна)

²Черноморський національний університет імені Петра Могили, кандидат політичних наук (Україна)

КРЕСТЬЯНСКИЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ВОССТАНИЯ НА ЮГЕ УКРАИНЫ (1917-1922 гг.)

Аннотация. В статье рассматриваются крестьянские религиозные восстания на юге Украины в 1917-1922 гг. Их причинами стали следующие факторы: отделение церкви от государства, лишение религиозных деятелей гражданских прав, террор и репрессии против служителей культа, а также изъятие земли и закрытие храмов. В 1919-1920 гг. наиболее известной в военном плане была деятельность самообороны Свято-Григорьевского Бизюкова мужского монастыря. В 1920-1922 гг. всеукраинский резонанс получили убийство агитатора Бармашовой в процессе религиозного женского бунта в с. Заселье и трагические события в с. Отбєдо-Васильевка.

Ключевые слова: религия, восстания, крестьянство, юг Украины, церковь, ценности, большевики.

Во время революций и гражданской войны (1917-1922 гг.) Украина очутилась в центре главных исторических событий. Нестабильность власти в стране, политическое противостояние среди представителей различных сил, бандитские набеги на деревни, кровавая борьба, навязанная как в середине общества, так и извне. Именно на этом историко-политическом фоне украинское крестьянство вело борьбу за землю и свои права. Среди них, одним из важнейших, была свобода вероисповедания.

Религиозный вопрос в контексте повстанческой борьбы украинского крестьянства является одной из малоизученных проблем, которой советская историография не уделяла должного внимания. Среди современных публикаций, где религиозный вопрос рассматривается наряду с другими вопросами, связанными с политикой большевистского режима, следует отметить работы В. Еленского, Б. Зальмона, В. Силантьева [3; 5; 23]. Однако роль религиозного фактора в организации крестьянских восстаний рассматривается намного меньше, особенно это касается южноукраинского региона. Поэтому в статье мы рассмотрим религиозные крестьянские выступления, которые происходили на юге Украины и имели свою особую специфику.

Антагонизм в отношениях церкви и большевиков усилился после принятия в декабре 1917 г. – январе 1918 г. Советом Народных Комиссаров ряда декретов, непосредственно затрагивающих религиозные интересы. В изданном в декабре 1917 г. “Положении о земельных комитетах” шла речь и о церковных и монастырских землях. Согласно указанного декрета осуществлялась секуляризация церковного земельного имущества. Не стоит забывать, что православная церковь в Украине имела значительное имущество, к которому нужно добавить земельные наделы монастырей, в размере 840 000 десятин [24, с. 216]. В постановлении комиссариата по народному просвещению

от 11 декабря 1917 г. в декретной форме осуществлялась передача дел воспитания и образования из духовного ведомства в ведомство названного комиссариата. Основным документом был декрет “Об отделении церкви от государства и школы от церкви”, принятый 23 января 1918 г. Религия объявлялась частным делом граждан. В связи с этим прекращались всякие государственные ассигнования на нужды церкви, запрещались подобные ассигнования и местным государственным учреждениям. Обязанности по содержанию зданий церквей, молитвенных домов и священнослужителей перекладывались на верующих [19].

Для украинского села всегда важным был религиозный вопрос, который наряду с аграрным, военным и национальным не решила большевистская власть. Первая Конституция РСФСР 1918 г. в § 13 определила такое отношение к церкви: “В целях обеспечения за трудящимися действительной свободы совести церковь отделяется от государства и школа от церкви, а свобода религиозной и антирелигиозной пропаганды признается за всеми гражданами” [9].

В Конституции УССР 1919 г. религиозный вопрос имел более широкое трактование. § 23 звучал так: “В соответствии с этим общим положением, в видах обеспечения за трудящимися действительной свободы совести, а также пресечения возможности использовать религию и церковь в интересах сохранения классового строя, церковь отделяется от государства, и за всеми гражданами признается право пропаганды религиозных учений, не преследующих никаких социальных и политических целей, а также антирелигиозных учений, по духу своему не противоречащих коммунистическому мировоззрению” [10]. Кроме того, § 21 содержал следующую запись: “Не избирают и не могут быть избранными следующие лица: г) монахи и духовные служители церквей и религиозных культов” [10].

В Украине не проводилось то количество противоцерковных мероприятий, которые уже были проведены в России. Гражданская война, крестьянские восстания не дали возможности власти большевиков закрепиться на территории Украины, поэтому главным источником противодействия церковной политике была противорелигиозная пропаганда. Печатали ее преимущественно на русском языке. Одним из средств такой пропаганды было публичное богохульство и насмешки над церковными святынями, но подобная практика не нашла широкого применения на юге Украины.

Провозглашение в советской Украине отделения церкви от государства имело формальный характер. Данный принцип постоянно нарушался советскими и партийными органами. Православная церковь на территории Украины уже с 1918 г. испытывала преследования со стороны большевиков и Красной армии. Среди жертв террора, волна которого уже поднималась, был и митрополит Киевский и Галицкий Владимир. 25 января 1918 г. его вывели из Киево-Печерской Лавры через Всехсвятские ворота и зверски убили между валов Старой Печерской крепости [8]. Епископам Евлогию и Антонию удалось убежать [5, с. 121].

С 1919 г. началось разрушение храмов, репрессии и убийства священнослужителей. При этом смешивались религиозные гонения и борьба с украинским крестьянством. Истинное отношение к религиозному вопросу высказал В. Ленин 19 марта 1922 г. в письме к В. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП (б): “Я прихожу к безусловному выводу, что мы должны именно теперь дать самое решительное и беспощадное сражение черносотенному духовенству и подавить его сопротивление с такой жестокостью, чтобы они не забыли этого в течение нескольких десятилетий ... Самого патриарха Тихона, я думаю, целесообразно нам не трогать, хотя он, несомненно, стоит во главе всего этого мятежа рабовладельцев ... Изъятие ценностей, в особенности, самых богатых лавр, монастырей и церквей, должно быть проведено с беспощадной решительностью,

безусловно, ни перед чем, не останавливаясь и в самый кратчайший срок. Чем большее число представителей реакционного духовенства и реакционной буржуазии удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше. Надо именно теперь проучить эту публику так, чтобы на несколько десятков лет, ни о каком сопротивлении они не смели, и думать ...” [17, с. 191-193].

Таким образом, отделение церкви от государства, лишение религиозных деятелей гражданских прав, а также изъятие у них земли, террор и репрессии – сделало служителей культа врагами большевистской власти. Поэтому еще одна влиятельная часть населения юга Украины начала вооруженную борьбу с большевиками.

Восстания религиозного характера против большевиков носили двойственный характер. С одной стороны – это создание собственных отрядов самообороны, которые характерны для начального периода гражданской войны, а также организация и руководство крестьянскими выступлениями, которые особенно проявлялись в период разграбления церковей в начале 20-х годов XX в.

В 1919-1920 гг. взаимоотношения религиозных повстанческих центров и крестьянства юга Украины носили противоречивый характер. Они выступали и как союзники, и как непримиримые враги. Отдельные религиозные повстанческие отряды чаще всего возникали на базе монастырей, которые больше всего страдали от грабителей.

Так активные военные действия велись в районе Корсунского Богородичного женского монастыря и Свято-Григорьевского Бизюкова мужского монастыря на Херсонщине [2, арк. 14]. Корсунский монастырь играл важную роль в создании Каховского военного плацдарма и не раз выполнял функции форпоста для различных враждующих сторон и в особенности повстанцев.

1 января 1919 г. у стен Бизюкова монастыря произошел бой между войсками атамана Григорьева и деникинской Добровольческой армией. А вскоре монастырь стал объектом нападения различных партизанских отрядов. 10 февраля 1919 г., потерпев неудачу в стычках с колонистами Старошведской волости, красномейский отряд Ивденко (григорьевцы, которые на то время перешли на сторону большевиков) продвинулся к Бизюкову монастырю, где надеялся отдохнуть после двухдневного зимнего перехода. Архимандрит встретил “гостей” и угостил обедом с вином. Пополнив запасы и передохнув в стенах обители, Ивденко выстроил отряд в колонну и стал спускаться по косогору к Днепру. Внезапно со стороны монастыря послышались ружейные залпы и пулеметные очереди. Ивденко был убит, а одному из его заместителей Павловскому удалось увести отряд в плавни, а затем – на левый берег Днепра [22].

До недавнего времени считалось, что красноармейский отряд уничтожила самооборона Бизюкова монастыря. И, действительно, ее роль нельзя сбрасывать со счетов. Однако небольшая заметка в херсонской газете “Родной край” несколько меняет общее представление о событиях того времени: “Берислав 12 февраля: 10 февраля в два часа дня моя сотня под командованием офицера Нечитайло разбила засевшую в Григорие-Бизюковом монастыре и производившую грабежи банду в 200 человек с главарями Ивденко и Дорошенко. Ивденко и 10 бандитов ликвидированы моими казаками. Дорошенко и другие арестованы. У меня 1 ранен. Забрано 2 пулемета, 10 лошадей, 2 орудия, 11 зарядных ящиков, 13 винтовок. Комендант Бериславского и Нововоронцовского районов Херсонщины Осауленко” [20].

Таким образом, местная украинская власть, удерживающаяся в Херсонском уезде, после перехода атамана Григорьева на сторону красных, нашла возможность помочь самообороне Свято-Григорьевского Бизюкова монастыря спасти обитель от разграбления.

Однако передышка была не долгой. По имеющейся информации, Бизюков монастырь был захвачен 12 февраля крестьянским партизанским отрядом [7, с. 180]. По нашему мнению, захват произошел несколько позднее, во время так называемого “похода мести” атамана Павловского зимой 1919-1920 гг. Отряд Павловского провел рейд: Большая Лепетиха – Каховка – Берислав – Бизюков монастырь – Аскания Нова. В результате, были обезоружены или уничтожены отряды полковника П. Шохина, “кулацкая самооборона” Старошведской волости, белогвардейская группа “Спасение Родины” и отряд Бизюкова монастыря [2, арк. 14-15]. Часть монахов спаслась бегством, однако многие из братии приняли мученическую смерть (были порублены шашками или утоплены в проруби) [22].

Кроме открытых вооруженных противостояний, происходили и стихийные религиозные выступления. Так, 10 июня 1919 г. в Херсоне зафиксированы религиозные волнения, поводом для которых послужила попытка арестовать дьякона Свято-Николаевской Забалковской церкви [18].

Как видно, из указанных выше примеров, взаимоотношения церкви и большевистской власти носили антагонистический характер, но особенно они обострились в 1921-1922 гг., когда положение населения юга Украины было усугублено голодом. Советской власти были нужны средства для торговли со странами мирового капитализма, а предоставить их могли реквизиции церковных ценностей.

21 января 1922 г. было принято постановление, в котором говорилось: “Дать директиву губкомам пяти голодающих губерний (Донецкой, Екатеринославской, Запорожской, Николаевской и Одесской) провести агитацию за сбор золота и серебра из церквей для закупки зерна для голодающих”. В ряде мест, в частности на юге Украины, власть допустила сотрудников музеев, охраны памятников к работе в составе комиссий по изъятию церковных ценностей. Фактически, голод 1921-1923 гг. послужил поводом для разграбления церковных богатств, а также ликвидации большого количества служителей религии, которые наряду с зажиточным крестьянством были “естественными” врагами большевиков и организаторами восстаний.

Процесс изъятия ценностей был сверхважным для центральных органов власти, поэтому был детально регламентирован. Деятельность непосредственно ответственных за изъятие церковных ценностей, фактически опережала формальные, законодательные постановления. Украинские центральные и местные органы власти отталкивались в своей работе, от постановления ВЦИК об изъятии ценностей, российского декрета ВЦИК об изъятии ценностей от 13 (26) февраля 1922 г., а соответствующее решение ВУЦИК было принято только 8 марта 1922 г. [3, с. 38].

Надо отметить, что в некоторых губерниях Украины процесс изъятия начался позднее марта 1922 г. Так, в Николаевской губернии первая попытка состоялась 26 апреля в самом городе, а в Полтавской губернии – 23 апреля 1922 г. Лишь за день до этого в Николаеве была создана специальная комиссия по изъятию ценностей из музеев и церквей, действовавших при организациях или обществах.

Церковь воспротивилась экспроприации. Патриарх Тихон 28 февраля 1922 г. опубликовал послание, в котором изъятие ценностей выставилось святотатством, навлекающим анафему на его участников. Духовенству и верующим рекомендовалось устраняться от этого процесса и всячески противодействовать его осуществлению. И снова, как и в 1918 г., церковь развернула крупное движение против большевиков, которое привело к трагическим столкновениям [19].

Первое фактическое изъятие церковных ценностей в Николаеве состоялось 29 апреля 1922 г. в церкви приюта Благотворительного общества. С 30 апреля по 10 мая 1922 г. церковные ценности в Николаеве были изъяты из церквей: Леонидо-

Феодосиевской при местной больнице (1-2 мая), католического костела Святого Иосифа, лютеранской кирхи, Александро-Невской церкви при морском госпитале (5-6 мая), в церквях Марии Магдалины, Единоверческой, Агриппино-Симеоновской, Ново-Купеческой и других (8-9 мая). В целом кампания по изъятию завершилась к 10 мая 1922 г. Об этом событии местная власть сообщила в прессе [13].

Указанные сведения не совпадают со сроками определенными директивами центральных органов власти. Согласно им, кампания должна была начаться не позднее 15 апреля, а завершиться – до 10 мая. Фактически же кампания началась почти с недельной задержкой, а завершилась с большим опозданием, в разное время.

Попытки как можно быстрее отрапортовать об изъятии ценностей, огромное количество бюрократических документов, жесткая линия центральных органов власти и самоуправство местных руководителей приводили к трагическому развитию событий, а иногда и провоцировали религиозно-крестьянские восстания.

Прежде всего, следует отметить убийство красного агитатора Ф. Бармашовой в селе Заселье Херсонского уезда – событие которое имело всеукраинский резонанс. Дело открыто рассматривалась Николаевским ревтрибуналом и широко освещалась прессой. Предварительным следствием было установлено, что 1 мая 1922 г. комиссия по изъятию ценностей столкнулась с сопротивлением со стороны женщин. Местная жительница, член КП(б)У, агитатор Ф. Бармашова выступила не только в защиту комиссии, но и с предложением немедленно изъять ценности и снять церковные колокола. Во время выступления толпа женщин стала ее избивать. Представители местной власти пытались спрятать Ф. Бармашову в детском приюте, но толпа нашла ее и там. Ища спасения, Ф. Бармашова сбежала из приюта, но была перехвачена и убита. Непосредственно в убийстве принимали участие 15 женщин. Во время суда выяснилось, что сельский сход рассматривал вопрос о замене церковных ценностей другими драгоценными вещами, что разрешалось циркуляром № 31. Представители местной власти в лице председателя волисполкома Чередниченко, и бывшего председателя Рощина приняли из казенных средств 74 млн. руб., использовали их для покупки серебра, которое пытались сдать вместо церковных ценностей. В результате проведения перекрестного допроса было установлено, что остаток казенных средств появился вследствие продажи посевного материала не по фиксированным государственным расценкам в 150 тыс. руб. за тонну, а по цене 250 тыс. руб. Сумма в 74 млн. была распределена между двумя священниками М. Слободянниковым и С. Подольским. На долю священника Слободяникова (37 млн. руб.) и было куплено серебро. Сельский сход, который начался с ударов церковных колоколов, поручил собрать народ, а фактически спровоцировал нападение на Ф. Бармашову.

По делу Ф. Бармашовой 8 обвиняемых были приговорены к расстрелу – Чередниченко, Слободяников, Леляев, а также непосредственные убийцы – Холодулькина, Барковская, Цыганкова, сестры Анна и Пелагея Васильевы. Другие обвиняемые были приговорены к различным срокам принудительных работ или оправданы [15; 16].

Во время пребывания в Николаеве председателей ВЦИК и ВУЦИК М. Калинина и Г. Петровского 18 июня 1922 г. последним указанным трем женщинам мера наказания была изменена на 5 лет лишения свободы. В ответ на такое решение, крестьяне-незаможники Кременчугского уезда Черкасской губернии обратились с требованием расстрелять всех 8 обвиняемых. Однако было казнено всего 5 человек. Приговор трибунала был выполнен 1 октября 1922 г. [12, с. 81].

В отчете Николаевской губернской комиссии по изъятию церковных ценностей упоминается еще о трех попытках сопротивления местного населения при их изъятии:

“1. В Херсоне состоялись мирные собрания граждан у церквей с требованиями прекращения изъятия, но никаких активных попыток сопротивления зафиксировано не было.

2. В селе Отбедо-Васильевка Херсонского уезда толпа сорвала изъятие ценностей, как следствие – четверо церковных служащих были арестованы и позднее убиты “при попытке к бегству”.

3. В селе Ивановка Ново-Воронцовской волости Херсонского уезда толпа, поддавшись на агитацию священника, совершила попытку прекратить изъятие церковных ценностей, но была рассеяна отрядом милиции, а руководители были арестованы” [12, с. 81].

Рассмотрим, что же скрывается за указанными скупыми и казенными фразами. В официальных документах, например, в отчете Николаевской комиссии по изъятию церковных ценностей от 18 октября 1922 г. упоминалось о событии следующим образом: “В селе Отбедо-Васильевка (Херсонского уезда) враждебно настроенная против изъятия толпа препятствовала работе комиссии, в результате чего были арестованы четыре человека (все церковные служители с попом во главе). Убиты, впоследствии, при попытке к бегству”. Примерно так же описывала эти события и местная пресса: “в Отбедо-Васильевской волости несколько женщин сопротивлялись изъятию, избили милиционера, который пришел невооруженный, ударили в набат, но народ не собрался. Председатель церковного совета арестован и передается к суду Ревтрибунала” [14].

Но за этими, как оказалось, недостоверными фразами кроется целая трагедия. Попробуем восстановить действительную картину событий. В 20-х числах апреля 1922 г. из Снигиревки в Отбедо-Васильевку прибыл уполномоченный по описанию церковных ценностей – старший милиционер А. Егоров. Но прихожане не открыли церковь и не пустили его, ссылаясь на то, что храм новый и ничего ценного в нем нет. Следует отметить, что сам настоятель храма, протоиерей С. Штенко уговаривал людей впустить уполномоченного и дать ему возможность описать, а потом и изъять предметы не богослужебного характера. Но народ его не послушал и по очереди церковное сестричество начало дежурить в храме [4, с. 2].

После Пасхи снова появился уполномоченный и начал требовать церковные ключи и драгоценности. Не дождавшись настоятеля, милиционер выстрелил в воздух, на что народ ударил в колокола. В тот момент священника дома не было: он ходил смотреть молодую пшеницу в поле. Услышав набат, священник поспешил к церкви, но уже было поздно: народ собрался не только из Отбедо-Васильевки, но и из соседних сел. Возле храма началась драка [3, с. 3]. По свидетельству старожилов села, люди сбежались, кто, с чем мог, чтобы защитить церковь [6, с. 1].

Трудно сказать, насколько действительно сильным был протест васильевцев. В докладе начгорвоенкома Снигиревки отмечалось, что “часть толпы, вооруженная вилами, металлическими прутьями и камнями, направилась к волисполкому для того, чтобы, якобы, побить служащих и разграбить канцелярию”. Уполномоченный, в результате выступления прихожан, бежал в Снигиревку, но вскоре вернулся с отрядом красноармейцев для усмирения крестьян. Избив розгами женщин и постреляв по окнам из тачанки, они поехали. Но ночью в дом попечителя церкви К. Приймака вновь прибыли красноармейцы и приказали собираться. Тогда же арестовали священника и церковного старосту – П. Бунчука. Снигиревский извозчик, который вез арестованных, потом рассказывал, что был арестован и сын старосты – Никита. Но он, воспользовавшись темнотой, сбежал и скрылся на хуторах. Не доезжая до Снигиревки, солдаты начали пытаться заключенных. Староста бросился защищать отца Сергея, но был сразу же застрелен из нагана. Попечителю отрубили голову. Священника долго

возили и, в конце концов, убили: отрубили уши и нос, посекли шашками руки, выкололи глаза, потом вспороли живот и стали наматывать его внутренности на барабан колодца. Он этого не выдержал и умер [4, с. 2]. Зверство произошло 27 апреля 1922 г.

В последующие дни люди носили “узникам” передачи в милицию. Там ее принимали, пока жена извозчика не сказала, что в живых никого из них уже нет. Это подтвердили и снигиревские дети: играя в том районе, они нашли руку, которая торчала из земли [4, с. 2]. Дочь К. Приймака, Марьяна, нашла тогда же в балке обглоданную собаками голову своего отца. От увиденного она сошла с ума [21, с. 2]. Тела погибших нашли и похоронили у ограды храма.

Местная власть настолько была шокирована таким сценарием событий, что практически сразу же на заседании Отбедо-Васильевской волячейки 26 апреля 1922 г., заслушав доклад председателя волисполкома Лесниченка о том, что “к изъятию церковных ценностей население отнеслось очень плохо, избili членов партии вплоть до восстания”, было принято решение “считать волисполком распущенным и создать ревком”. Тогда же по Отбедо-Васильевке и по Снигиревскому району вышел приказ вновь созданного ревкома, согласно которому по волости было объявлено чрезвычайное положение, а населению предписано в течение 24 часов сдать в ревком все огнестрельное и холодное оружие с патронами, а также “выдать “бандитов” и провокаторов, ведущих агитацию против советской власти”. Особенно важным был 4-й пункт приказа: “Взять из числа кулацких элементов 50 человек заложников с условием, если у церкви появится вооруженная сила крестьян и будет звон набата, заложники будут расстреляны на месте” [12, с. 82-83]. Такие методы наведения порядка для советской власти в виде ревкомов были достаточно привычными.

И только позже, разобравшись в реальной обстановке, в том, что население села не имеет оружия, и несоответствия тезиса о “кулацком” восстании с действительным ходом событий, Херсонский уездный исполком 29 апреля 1922 г. принял решение – вернуться к органам власти, характерным для мирного времени, то есть – к волисполкому [11, с. 632].

Кроме настоятеля церкви, старосты и попечителя, жертвами трагедии стали как минимум 15 человек, которых арестовали, будто бы на месте избиения милиционера Егорова. Ценности церкви были изъяты. А храм еще долго потом стоял закрытым.

Также произошли и другие выступления религиозного характера. В Николаеве при изъятии ценностей из Александро-Невской церкви была попытка помешать изъятию, но благодаря принятым мерам инцидент был ликвидирован. Сопrotивление было оказано в селе Болгарка (окраина Вознесенска), в Арбузинском уезде и селе Покровское Константиновской волости [1, с. 72]. В селе Ковалевка Николаевского уезда верующие вместе со священником собрались возле церкви и пытались не допустить изъятия церковных ценностей. Однако толпа была разогнана отрядом милиции, а организаторов выступления арестовали [11, с. 633].

Кампания по изъятию церковных ценностей на юге Украины закончилась позже установленных сроков. Одной из главных причин такой задержки послужили достаточно сильные религиозные выступления против большевистской власти. Так, по городу Николаеву кампания по изъятию церковных ценностей завершилась 1 июня, по Николаевскому уезду – 16 июля, по Херсонскому уезду – 15 июля, по Елисаветградскому уезду – 20 июля, по Днепровскому уезду – 10 июля. Вся кампания, включая задержку материалов по Покровской волости, завершилась на юге Украины 1 августа, а сдача и отправка ценностей – 20 сентября 1922 г. [12, с. 80].

Таким образом, в отношении большевистского режима к церкви в полной мере проявились черты тоталитарной системы – массовое насилие, репрессии против священнослужителей, закрытие храмов, полное пренебрежение к человеческой

личности, ее правам и свободам, уничтожение системы общечеловеческих ценностей, носителем которых выступала религия. Если в первые годы революции и гражданской войны противостояние большевистской власти и церкви обуславливалось в основном жестокой логикой классовой борьбы, и его жертвами становились преимущественно те служители культа, которые выступали против политики большевистской власти, то в дальнейшем с поражением сил контрреволюции, ситуация в корне изменилась. На первый план вышли соображения идеологического, политического и сугубо материального порядка.

Посредством изъятия православных церковных ценностей большевистская власть решила ряд своих проблем. Во-первых, были найдены средства для становления тоталитарного режима. Во-вторых, была подорвана материальная база многих церковных учреждений – своеобразного конкурента большевиков в идеологическом воздействии на население. В-третьих, голодомор 1921-1923 гг., который был фактически спровоцирован на юге Украины, дал возможность ликвидировать такие формы повстанчества как крестьянские и религиозные.

Представители церкви пытались противостоять большевизму, создавая собственные повстанческие отряды (самооборона Бизюкова монастыря) и возглавляя восстания крестьян. Особенно сильные религиозно-крестьянские восстания происходили в 1919-1922 гг. Оскорбленное чувство верующего человека приводило в движение его социальные и политические убеждения. К верующим присоединялись крестьяне, недовольные большевистской властью. Эта трагическая страница истории повстанческого движения, к сожалению, еще не до конца изучена исторической наукой.

1. Горбуров С.Г. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. / С.Г. Горбуров, Ю.В. Котляр, М.М. Шитюк. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2003. – 340 с.
2. Державний архів Херсонської області, ф.р.3264, оп.1, спр.32. Воспоминания Болдырева Л.З., 30 арк.
3. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990) / В. Єленський. – К., 1991. – 72 с.
4. Жизнеописание (в воспоминаниях) священномученика протоиерея отца Сергия Штеняко // Особистий архів священника церкви Різдва Христового с. Василівка Рака Валентина.
5. Зальмон Б. Православ'я в Україні (1917-1938) / Б. Зальмон // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 120-130.
6. Запись-свідectвство старожила села Василівка Лавро Ксенії Петровни // Особистий архів священника церкви Різдва Христового с. Василівка Рака Валентина.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / гол. ред. О.Е. Касьяненко. – К.: УРЕ АН УРСР, 1972. – 687 с.
8. Кабанец Е. П. За что убили митрополита Владимира / Е.П. Кабанец // Еженедельник 2000. – 2013. – 8-14 февраля.
9. Конституция РСФСР 1918 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dslov.ru/txt/t2.htm>, доступ від 08.07.2016.
10. Конституция Украинской ССР 1919 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ussr.pf/konstitutsiya-ussr/3>, доступ від 08.07.2016.
11. Котляр Ю.В. Населення Миколаївської губернії у боротьбі проти реквізицій православних церковних цінностей (1921-1923 рр.) / Ю.В. Котляр // Історія релігій в Україні. – Львів: “Логос”, 2003. – Кн. 2. – С. 629-634.
12. Котляр Ю.В. Реквізиції церковних цінностей і закриття храмів на Миколаївщині в 20-30-х рр. ХХ ст. / Ю.В. Котляр, О.П. Тригуб // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Київ-Миколаїв: Світогляд, 2008. – Кн. 4. – С. 79-89.
13. Красный Николаев. – 1922. – 18 июня.
14. Красный Николаев. – 1922. – 4 мая.
15. Красный Николаев. – 1930. – 20 июня.
16. Красный Николаев. – 1930. – 21 августа.
17. Ленин В.И. Письмо В. М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП (б) 19 марта 1922 года / В.И. Ленин // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 191-193.
18. Новая Заря. – 1919. – 13 июня.
19. Отношение к церкви в период революции 1917 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.protown.ru/information/hide/5862.html>, доступ від 08.07.2016.

20. Родной край. – 1919. – 13 февраля.
21. Свидетельские данные жительницы села Васильевка Мацюты Ирины Порфирьевны // Особистий архів священника церкви Різдва Христового с. Василівка Рака Валентина.
22. Свято-Григорьевский Бизюков мужской монастырь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.shukach.com/ru/node/1510>, доступ від 08.07.2016.
23. Силантьев В. Большевики и Православная церковь в Украине в 20-е гг. / В. Силантьев. – Х.: Харьковский государственный политехнический университет, 1998. – 232 с.
24. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії СРСР / М. Стахів. – Тернопіль, 1993. – Кн. 2. – 248 с.

References:

1. Horburov Ye.H. Povstans'ko-partyzans'kyi rukh na Pivdni Ukrayiny v 1917-1944 rr. / Ye.H. Horburov, Yu.V. Kotlyar, M.M. Shytyuk. – Kherson: OLDI-PLYuS, 2003. – 340 s.
2. Derzhavnyy arkhiv Kherson's'koyi oblasti, f.r.3264, op.1, spr.32. Vospomynanyya Boldireva L.Z., 30 ark.
3. Yelens'kyi V. Derzhavno-tserkovni vzayemyny na Ukrayini (1917-1990) / V. Yelens'kyi. – K., 1991. – 72 s.
4. Zhizneopisanie (v vospominaniyakh) svyashchennomuchenika protoiereya ottsa Sergiya Shten'ko // Osobistiy arkhiv svyashchennika tserkvi Rizdva Khristovogo s. Vasilivka Raka Valentina.
5. Zal'mon B. Pravoslav'ya v Ukrayini (1917-1938) / B. Zal'mon // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 2000. – № 3. – S. 120-130.
6. Zapis'-svidetel'stvo starozhila sela Vasil'evka Lavro Ksenii Petrovny // Osobistiy arkhiv svyashchennika tserkvi Rizdva Khristovogo s. Vasilivka Raka Valentina.
7. Istoriya mist i sil Ukrayins'koyi RSR. Kherson's'ka oblast' / hol. red. O.E. Kas'yanenko. – K.: URE AN URSR, 1972. – 687 s.
8. Kabanets E.P. Za chto ubili mitropolita Vladimira / E.P. Kabanets // Ezhenedel'nik 2000. – 2013. – 8-14 fevralya.
9. Konstitutsiya RSFSR 1918 goda [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://dslov.ru/txt/t2.htm>, dostup vid 08.07.2016.
10. Konstitutsiya Ukrainy SSR 1919 goda [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://ussr.rf/konstitutsiya-ussr/3>, dostup vid 08.07.2016.
11. Kotlyar Yu. V. Nasednennya Mikolaivs'koï gubernii u borot'bi proti rekvizitsiy pravoslavnykh tserkovnykh tsinnostey (1921-1923 rr.) / Yu. V. Kotlyar // Istoriya religiy v Ukraini. – L'viv: "Logos", 2003. – Kn. 2. – S. 629-634.
12. Kotlyar Yu. V. Rekvizitsiyi tserkovnykh tsinnostey i zakryttya khramiv na Mykolayivshchyni v 20-30-kh rr. XX st. / Yu. V. Kotlyar, O.P. Tryhub // Reabilitovani istoriyeyu. Mykolayivs'ka oblast'. – Kyiv-Mykolayiv: Svitohlyad, 2008. – Kn. 4. – S. 79-89.
13. Krasnyy Nikolaev. – 1922. – 18 iyunya.
14. Krasnyy Nikolaev. – 1922. – 4 maya.
15. Krasnyy Nikolaev. – 1930. – 20 iyunya.
16. Krasnyy Nikolaev. – 1930. – 21 avgusta.
17. Lenin V.I. Pis'mo V. M. Molotovu dlya chlenov Politbyuro TsK RKP (b) 19 marta 1922 goda / V.I. Lenin // Izvestiya TsK KPSS. – 1990. – № 4. – S. 191-193.
18. Novaya Zarya. – 1919. – 13 iyunya.
19. Otnoshenie k tserkvi v period revolyutsii 1917 g. [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.protown.ru/information/hide/5862.html>, dostup vid 08.07.2016.
20. Rodnoy kray. – 1919. – 13 fevralya.
21. Svidetel'skie dannye zhitel'nitsy sela Vasil'evka Matsyuty Iriny Porfir'evny // Osobistiy arkhiv svyashchennika tserkvi Rizdva Khristovogo s. Vasilivka Raka Valentina.
22. Svyato-Grigor'evskiy Bizyukov muzhskoy monastyr' [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.shukach.com/ru/node/1510>, dostup vid 08.07.2016.
23. Silant'ev V. Bol'sheviki i Pravoslavnaya tserkov' v Ukraine v 20-e gg. / V. Silant'ev. – Kh.: Khar'kovskiy gosudarstvennyy politekhnicheskii universitet, 1998. – 232 s.
24. Stakhiv M. Ukrayina proty bol'shevykiv. Narysy z istoriyi ahresiyi Sovyet-s'koyi Rosiyi / M. Stakhiv. – Ternopil', 1993. – Kn. 2. – 248 s.

Отримано 2.11.2016

UDC 94(477)

YURI P. VOLOSNYK¹, MAXIM YU. ONATSKYI²¹V.N. Karazin Kharkiv National University, Dr (History), Professor²V.N. Karazin Kharkiv National University, PhD (History)**THE PROCESS OF FOREIGN RAISING CAPITAL AND ITS OPERATING CONDITIONS IN UKRAINIAN ECONOMY IN 1920s**

Abstract. *The article deals with main activities and processes of foreign raising capital in Ukrainian economy. The reasons that facilitated the development of soviet concessional policy, the position of RCP(b) towards the problem of foreign raising capital and attitude of public authorities to the foreign investors are highlighted.*

Major areas and functional forms of foreign capital in the national economy of Ukraine are considered. The scale and activities of foreign investors in the USSR in the years of new economic policy are analyzed. The paper also examines extremely difficult, adverse and uncivilized foreign capital operating conditions in the country, such as political, legislative and economic. Moreover, the conflicting position of soviet authorities towards foreign entrepreneurs, whose activities contributed to the reconstruction and modernization of the country's economy are highlighted.

The article reveals specific features of attraction process and functioning of foreign investors in Ukraine. Moreover, here we may get to know about negative aspects of the hyper-centralized concessional policy of the center, which hasn't considered the national interests of union republics. It has affected the pace and level of raising capital brought to the country. The study concludes that by virtue of class and ideological regulations of the state party, considerable potentialities for a large-scale usage of resources, technologies and links of foreign investors in the process of industrial modernization of the country were lost.

The paper explores attitude of the different Ukrainian society groups of the 1920s towards foreign concessions. The ambiguous and disputable feelings of different social groups about offshore capital and its potential role in the reconstruction of various industries of the country are analyzed.

The conclusion is made up that the role of foreign investors in the economy was positive as a whole, letting us use the capitals (even though a very small scale), technologies, european organisation, production experience and work culture for the further modernization of Ukraine.

Keywords: *new economic policy, foreign capital, concessions, social groups, investments.*

ВОЛОСНИК Ю.П.¹, ОНАЦЬКИЙ М.Ю.²¹Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, доктор історичних наук, професор²Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, кандидат історичних наук**ПРОЦЕС ЗАЛУЧЕННЯ ТА УМОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ІНОЗЕМНОГО КАПІТАЛУ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ В 1920-ті РОКИ**

Анотація. *В статті аналізується процес залучення діяльності іноземного капіталу в економіку України в роки неп. Висвітлені причини, що сприяли розвитку радянської концесійної політики, відношення керівництва РКП(б) до проблеми залучення іноземних інвестицій в країну. Досліджені основні галузі, масштаби та форми функціонування іноземного капіталу в народному господарстві УСРР, а також надзвичайно несприятливі, нецивілізовані умови функціонування іноземного капіталу в республіці. Зроблено аналіз суперечливого ставлення різних верств українського соціуму до іноземних концесій в країні.*

Ключові слова: *іноземний капітал, концесії, неп, економіка, інвестиції, соціальні групи.*

ВОЛОСНИК Ю.П.¹, ОНАЦКИЙ М.Ю.²

¹Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, доктор исторических наук, профессор

²Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, кандидат исторических наук

ПРОЦЕСС ПРИВЛЕЧЕНИЯ И УСЛОВИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИНОСТРАННОГО КАПИТАЛА В ЭКОНОМИКЕ УКРАИНЫ В 1920-е ГОДЫ

Аннотация. В статье анализируется процесс привлечения и основные направления деятельности иностранного капитала в экономике Украины в годы нэпа. Освещены причины, способствовавшие развитию советской концессионной политики, отношение руководства РКП(б) к проблеме привлечения иностранного капитала в страну. Исследованы основные сферы, масштабы и формы функционирования иностранного капитала в народном хозяйстве УССР, а также чрезвычайно неблагоприятные, нецивилизованные условия функционирования иностранного капитала в республике. Сделан анализ противоречивого отношения различных слоев населения украинского социума к иностранным концессиям в стране.

Ключевые слова: иностранный капитал, концессии, нэп, экономика, инвестиции, социальные группы.

В современных условиях чрезвычайно важной, актуальной для Украины остается проблема привлечения в народное хозяйство иностранных инвестиций. От решения этой проблемы во многом будут зависеть масштабы, направленность, темпы и результаты европейской модернизации не только экономической, но также социальной и даже политической сфер украинского социума. Поэтому критическое переосмысление предшествующего опыта привлечения и деятельности иностранного капитала в Украине на разных этапах ее развития будет способствовать, во-первых, принятию оптимальных решений относительно условий, масштаба и сфер деятельности иностранных инвесторов, а во-вторых, позволит избежать тех ошибок, просчетов и заблуждений, которые имели место в прошлом.

Одним из интересных исторических периодов в этом отношении является эпоха нэпа. Тогда в целях выхода из острейшего социально-политического и экономического кризиса, угрожавшего власти большевиков, руководство РКП(б) было вынуждено пойти на уступки крестьянству, приостановив (на время) военно-коммунистический штурм общества и допустив функционирование под жестким государственным контролем смешанной рыночной экономики и привлечение в страну иностранного капитала.

К сожалению, работы, касающиеся в той или иной степени проблемы привлечения и деятельности иностранного капитала в Украине в период нэпа, освещают ее лишь эпизодически, зачастую без использования всего комплекса фактического материала по данной теме [54; 55; 60]. В свете сказанного данная проблема нуждается в дальнейшей систематической разработке. Поэтому автор статьи ставит цель – проанализировать процесс привлечения, условия и масштабы деятельности иностранного капитала в экономике советской Украины в годы нэпа. Хронологические рамки статьи 1921-1929 гг. – период, когда осуществлялась новая экономическая политика и функционировал иностранный капитал в народном хозяйстве Украины.

Источниковую базу исследования составили следующие группы опубликованных и неопубликованных документов: законодательные источники [67; 68], документы РКП(б) – ВКП(б) [37; 42] и ее деятелей [32], тематические сборники документов [25; 26; 27], статистические источники [6; 7], материалы периодической печати [52; 53; 56; 57; 58; 74]. Особое место занимают неопубликованные источники, отложившиеся в архивных фондах центральных и областных архивов Украины. Значительный массив

архивных документов, относящийся к осуществлению концессионной политики, долгое время был засекречен и поэтому недоступен исследователям. Но именно эти документы позволяют объективно осветить процесс привлечения и условия функционирования иностранных инвесторов в народном хозяйстве УССР.

Колоссальные разрушения и опустошения, ставшие следствием первой мировой и гражданской войн, а также проведения политики “военного коммунизма”, еще до перехода к нэпу остро поставили перед советско-партийным руководством вопрос о привлечении в экономику страны зарубежных инвестиций. “Без известной помощи из-за границы восстановление крупной промышленности... либо невозможно, либо означает такую оттяжку, которая чрезвычайно опасна”, – вынужден был признать (в мае 1921 г.) лидер большевиков [33, с. 305]. Это при том, что Ленин продолжал утверждать, что “концессии ... означают дань капитализму” [34, с. 49]. Но в условиях краха надежд на скорую мировую коммунистическую революцию на Западе, и, следовательно, на предполагаемую государственную помощь зарубежного “социалистического пролетариата” в восстановлении разрушенного народного хозяйства, Ленин и большевики вынуждены были обратиться к проблеме привлечения в страну иностранных предпринимателей, чьи капиталы и международные связи могли содействовать не только скорейшему восстановлению экономики, но и модернизации на основе современных западных технологий всей отечественной сферы индустриального производства.

При этом большевистское руководство могло опереться на опыт использования зарубежных капиталов в деле модернизации народного хозяйства в Российской империи. Тогда, согласно оценке экспертов Госплана УССР, иностранными инвесторами в промышленность Украины было вложено более 500 млн. руб. золотом, из них половина в тяжелую индустрию. Иными словами украинская тяжелая промышленность на 80% являлась иностранной [43, л. 106]. В 1913 г. 67% производства чугуна в Украине вырабатывали предприятия, принадлежащие исключительно иностранному капиталу. 70% добычи каменного угля в Донбассе (1912 г.) осуществляли акционерные предприятия с исключительно иностранным капиталом [35, с. 11]. Значительным был удельный вес иностранного капитала в других отраслях экономики Украины.

Сознавая ту значительную роль, которую должно было сыграть привлечение иностранных инвестиций в страну, СНК РСФСР еще накануне перехода к нэпу в конце ноября 1920 г. принимает декрет (распространенный и на УССР), которым декларируются определенные правовые гарантии иностранным концессионерам относительно неприкосновенности их имущества и капиталов, права вывоза полученной прибыли за рубеж, а также неукоснительное соблюдение советским правительством всех условий соглашений, заключенных с инвесторами [37, с. 182-183]. Ленин даже рассчитывал на инвестирование иностранными концессионерами 6 млрд. руб. золотом [34, с. 441].

Однако, стремясь привлечь иностранный капитал в страну, Ленин и большевики не собирались отказываться от идеи “мировой революции” и классовой борьбы против “мирового империализма”. Ленин неоднократно высказывался в том духе, что концессия является продолжением классовой борьбы в другой форме, а вовсе “не замена классовой борьбы классовым миром” [33, с. 224]. Не собирался Ленин строго придерживаться и декларируемых декретом о концессиях правовых гарантий для иностранных инвесторов. Об этом, в частности, свидетельствует его выступление на собрании московского партийного актива в декабре 1920 г. на котором рассматривался вопрос о концессиях. Четвертый пункт декрета о концессиях, где говорилось, что правительство РСФСР гарантирует, “что вложенное в предприятие имущество концессионера не будет подвергаться ни национализации, ни конфискации, ни реквизиции” лидер большевиков

прокомментировал следующим образом: “А вы не забыли, что нам остается суд?.. Ни конфискации, ни реквизиции не будет, а суд остается, и суд наш, и насколько я знаю, у нас суд состоит из выборных советами. Что касается лично меня, то я вообще не так мрачно настроен относительно того, что суд у нас плохой. Так что мы его используем” [32, с. 80]. О том, как действительно большевистское руководство “уважало” законы собственной страны и права иностранных инвесторов, прекрасно свидетельствует история циничной ликвидации британской концессии “Лена Голдфилс”, ярко показанная в мемуарах бывшего секретаря Сталина Б. Бажанова [2, с. 264-266].

Это была типичная для Ленина и большевиков политика двойных стандартов относительно иностранного и отечественного капитала, на который они смотрели как на вынужденное социальное зло, с которым следовало вынуждено мириться. Это также хорошо согласовывалось с ленинской идеей строить коммунизм не коммунистическими руками.

Следует отметить, что среди руководства РКП(б) не было единства по вопросу о концессиях. Если В. Ленин, А. Рыков, Л. Красин считали экономически целесообразным деятельность концессионных предприятий, то у Л. Троцкого, Л. Каменева, а также Н. Бухарина произошли негативные изменения во взглядах на концессии с учетом того, что концессионная политика дала слабые результаты [60, с. 11]. Г. Зиновьев на XIII съезде РКП(б) в мае 1924 г. высказывал опасения: “Если подпустить концессионеров к себе, это значит – увеличить удельный вес новой буржуазии в нашей стране. Вот с таким предисловием мы переходим к вопросу о концессиях”. “Поэтому основное в том, чтобы все так построить – делал вывод Г. Зиновьев, – дабы ... мы могли сами просуществовать без них” [т. е. без концессий – авт.] [42, с. 63].

И. Сталин и вовсе считал, что концессии – это кабала и такой же точки зрения придерживались некоторые другие деятели, в частности, М. Рухимович (заместитель председателя ВСНХ), В. Антонов-Овсеенко и др. [60, с. 12; 42, с. 181].

Подобное противоречивое и даже враждебное отношение высшего руководства ЦК РКП(б) к концессиям вело к тому, что тормозилось привлечение инвестиций в страну, создавались серьезные препятствия функционированию иностранного капитала в экономике государства, порождались конфликты между инвесторами и властями.

Такие настроения в 1920-е годы были распространены не только среди значительной части компартийной элиты, но и в сознании различных слоев советского общества. Но рядом с подобными настроениями среди определенных социальных групп, в том числе в среде промышленных рабочих и безработных, высказывались и прямо противоположные мысли. Так, в сводке Харьковской губчека (январь 1921 г.) отмечалось, что на заводе ВЭК прошел митинг по вопросу о концессиях. При этом присутствовавшие “рабочие проявили большой интерес к разбираемой проблеме, задавали выступавшим много вопросов” [14, л. 29]. Рабочие и безработные Николаева и Киева (лето 1926 г.), согласно информации ГПУ УССР, высказывались за широкое развитие нэпа, чтобы “как можно больше привлечь капитал из-за границы в промышленность”, выступали за “неограниченную концессионную политику и вливание в промышленность как можно больше средств из-за границы” [49, л. 125об].

Итак, можно сделать вывод, что в обществе в эпоху нэпа имели место противоречивые настроения относительно привлечения в экономику страны иностранных инвестиций.

Необходимо отметить, что к числу факторов, которые препятствовали или же существенно сдерживали развитие концессионного дела в стране, следует отнести агрессивную пропаганду идей мировой революции со стороны руководства РКП(б) и подконтрольного ему Коминтерна (на что советским представителям за границей

указывали потенциальные инвесторы) [25, с. 184], государственную монополию внешней торговли, отказ признать долги царского и Временного правительства, нежелание советского государства допустить иностранных инвесторов в так называемые “командные высоты” в экономике, тяжелую хозяйственную разруху первых лет нэпа, гиперинфляцию советских денежных знаков в начале 1920-х годов, которая существенно ограничивала возможности потенциальных инвесторов вывозить прибыль за границу, бюрократическую зарегулированность и сверхцентрализацию деятельности концессионных органов и несовершенство советского концессионного законодательства. Естественно, что подобная закрытость и секретность в вопросе о концессиях также не благоприятствовала притоку иностранных капиталов в страну. Некоторые местные хозяйственные предприятия даже высказывались в том духе, что желательно привлечь из-за рубежа в качестве концессионеров бывших владельцев предприятий с целью раскрытия производственных секретов [13, л. 265об].

Еще одна причина слабого привлечения иностранных концессионеров – это предъявление непомерных требований местными органами власти к иностранным инвесторам. Об этом свидетельствует секретная телеграмма председателя СНК СССР А.И. Рыкова (март 1925 г.), адресованная губисполкомам, в которой выражена обеспокоенность подобными действиями органов власти, предъявляющих “... чрезмерные требования к концессионерам..., выходящие даже за пределы экономических возможностей концессионных предприятий...”. Глава правительства СССР вынужден был признать, что такие действия “... увеличивают недоверие к работе у нас со стороны иностранных капиталистов, служат подтверждением мнения о невозможности работы в советских условиях и создают благоприятную почву для газетной кампании против нас” [17, л. 259]. Последнее обстоятельство, похоже, особенно тревожило Рыкова. Дело доходило до того, что президиум ВСНХ УССР даже принял (июль 1925 г.) секретный циркуляр, которым предписывал всем подведомственным ему органам воздерживаться от освещения в печати (даже советской) хода и содержания переговоров с иностранцами. А мотивировалось такое решение тем, что интервью перепечатывались иностранной прессой “зачастую в искаженном виде”, что в дальнейшем мешало ходу переговоров с иностранными фирмами, отрицательно влияло на условия концессионных договоров, а иногда влекло и прекращение самих переговоров с потенциальными иностранными инвесторами [18, л. 156, 157]. Долгое время даже такие документы, как регистрация иностранных фирм, балансы концессионных предприятий, валютные планы концессионеров, их квартальные отчеты и т. п. велись в секретном порядке [21, л. 26].

Но отсутствие реальных (а не декларативных) политических правовых гарантий деятельности как для зарубежных, так и отечественных предпринимателей являлись главным препятствием для потенциальных инвесторов капиталов в советскую экономику. К тому же на Западе были еще достаточно свежими воспоминания о национализации собственности и капиталов в период революции и “военного коммунизма”, что порождало выжидательные настроения и недоверие со стороны потенциальных инвесторов. Как справедливо заметил один из известных экономистов-эмигрантов: “Заграница не даст капиталов промышленности, в которой коммунисты играют роль капиталистов, а инженеры отнесены к разряду подозрительных лиц, за которыми нужен глаз да глаз. ... Давать деньги на подправку заведомо нежизнеспособных предприятий никто не будет. Капиталист, давая деньги, хочет иметь уверенность, что они будут приносить доход. Этой уверенности в государственной промышленности, руководимой большевиками и советскими чиновниками, у него быть не может” [36, с. 55]. Забегая вперед, следует сказать, что указанные выше причины предопределили, в конечном итоге, ту ситуацию, когда из поступивших в СССР за период 1922 – по (1 сентября) 1927 гг. 2193 предложений от

иностранных соискателей концессий было реализовано всего 156 в виде оформленных договоров о концессиях [50, л. 25, 30]. Иными словами, всего 7,1% от числа поступивших предложений. Это более чем скромный результат.

Процесс привлечения иностранного капитала в народное хозяйство Украины начался в начале 1922 г. [32]. Инициатива принадлежала местным органам власти – исполкомам. Местным исполкомами предоставлялось право вести переговоры о концессиях на коммунальные предприятия.

Хотя окончательное решение вопросов о заключении концессионных соглашений принимали (до апреля 1922 г.) комиссии по выдаче концессий при Украинском экономическом совещании (УЭС) и Госплане УССР, в дальнейшем утверждение концессионных соглашений перешло к Укрконцесскому, а с августа 1923 г. исключительно монопольное право стало принадлежать Главному концессионному комитету (Концесскому) при СНК СССР [25, с. 218-219, 415-416; 38].

Уже в марте 1922 г. в Киеве с санкции губэкономсовещания создается одно из первых в Украине смешанное акционерное общество с участием “Товарищества электрических предприятий” в Берлине (“Тезфюрель”). Смешанное товарищество направило свою деятельность на восстановление электрического освещения Киева, а также трамвайного сообщения, водогона и канализации. Немецкая сторона обязалась в течение 3 лет поставить соответствующие оборудование на сумму 5 млн. марок, получая за это 7,5% комиссионных и еще 7% годовых за предоставленные кредиты [56]. Одновременно Киевский губисполком вел переговоры с этой фирмой о восстановлении коммунальных предприятий в Радомышле, Белой Церкви, Чернобыле и других городах губернии. Однако нового комиссионного соглашения заключено не было [45, л. 11].

Стремясь заинтересовать иностранных инвесторов, советская делегация на Гаагской конференции (1922 г.) огласила список из 185 концессионных объектов в лесной, бумажной, горной, химической, сахарной, электропромышленности и в сельском хозяйстве [31, с. 29]. В частности, предусматривалось сдать в концессию 5 заводов химической промышленности в Донбассе, предприятия бумажной промышленности в Киевской и Волынской губерниях, а также спичечной фабрики. Сдаче в концессию подлежали 44 сахарных завода, из которых 29 приходились на Украину [24, с. 37-38]. Вследствие этого уже за первое полугодие деятельность Укрконцесскома (был создан в апреле 1922 г.) от зарубежных фирм и предприятий пришло 53 предложения о создании в УССР смешанных товариществ и концессий. Наибольшее количество таких предложений поступило от германских предпринимателей – 15, чешских – 6, итальянских – 5, польских и других [59]. Следует сказать, что инвестиции под эти предложения выделялись незначительные. Но одновременно фирмы обязывались предоставить вновь созданным смешанным товариществам и концессионным предприятиям кредиты в 10 раз превышающие размер их основного капитала. По своему характеру предложения распределялись следующим образом: 35,8% предложений касались организации торговых предприятий, 28,3% – промышленных, 13,2% – транспортных предприятий, а 11,3% предложений касались тракторной обработки земли и т. п. Осуществление данных предложений позволило бы привлечь в экономику УССР более 10 млн. руб. золотом иностранных инвестиций [59]. Но, по свидетельству НКГ УССР (май 1923 г.), из 10 проектов соглашений и запросов концессионного характера, которые поступили в УЭС за время с апреля 1922 г. по май 1923 г., “ни одно соглашение концессионного характера не поступило в УЭС на утверждение...” [47, л. 307]. Но, несмотря на многочисленные трудности и действие тормозящих факторов, процесс привлечения иностранного капитала в экономику УССР не прекращался. Привлечение иностранных капиталов в Украину осуществлялось в 3

основных формах. Первая форма так называемой “чистой концессии”, когда в концессионное предприятие вкладывались только иностранные инвестиции и все управление иностранного предприятия сосредотачивалось непосредственно в руках концессионера. Другой формой использования иностранного капитала было создание смешанных акционерных товариществ, в которых был представлен как иностранный инвестор, так и советское государство. Такие общества находились в совместном управлении, а их уставы утверждались правительством СССР [55, с. 29]. Наконец, третьей формой было соглашение концессионных договоров с инофирмой без привлечения инвестиций, в виде оплачиваемого заказа на проектирование хозяйственного объекта и получения в государственную собственность технологий. Техническая помощь западных предпринимателей имела особо важное значение в период начавшейся индустриальной модернизации страны, способствуя ее значительному ускорению [55, с. 29, 32].

Так, уже в 1922 г. в Украине одним из первых в советском государстве было создано смешанное товарищество с участием иностранных инвесторов “Деукра”, которое функционировало в сфере транспорта. Соглашение о его создании было подписано во второй половине 1922 г. между правительством УССР и германской (с участием американского капитала) паровой компанией “Тамбург – Америкой – Линией”. Капитал товарищества определялся в сумме 5 млн. немецких марок [59]. Появляются также первые смешанные товарищества в сфере производства, где их деятельность была наиболее желательной и имела особенно крупное значение для скорейшего восстановления и модернизации отечественной индустрии. Поскольку иностранных инвесторов не допускали в стратегически важные отрасли экономики (так называемые “командные высоты”), последние направляли свои капиталы в отрасли легкой, в частности, пищевой промышленности. Примером достаточно плодотворной и экономически удачной (до определенной степени) сотрудничества является деятельность созданного в Харькове в 1922 г. смешанного паевого товарищества “Новая Бавария”, в состав которого входило три наиболее крупных пивных завода города. Основателями товарищества выступили Харьковский губсовнархоз во главе с его председателем, а также эстонский гражданин И. Окман. Обе стороны внесли по 85 тыс. руб. золотом (а затем И. Окман внес дополнительный капитал). Прибыль распределялась следующим образом: 60% получал губсовнархоз, как собственник заводов, а 40% приходилось на иностранного концессионера [3, с. 144; 5, с. 159]. Создание смешанного общества позволило не только пустить в действие бездействующие предприятия, но и создать благоприятные перспективы их дальнейшего функционирования. Уже в 1923 г. на предприятиях товарищества работал 421 сотрудник. Более прогрессивная и рациональная организация производства обеспечила и более высокую производительность труда, чем на предприятиях госсектора, – в среднем в 3,8 раза [15, л. 68]. Лишь за один 1923/24 г. заводы товарищества произвели продукции на сумму в 3,5 млн. черв. руб. [15, л. 11об, 66, 73, 77-79].

Но вследствие бегства одного из концессионеров [42, с. 166] – Окмана И.И. за границу (он также “прихватил” с собой 118 925 руб.) данная концессия в сентябре 1924 г. была ликвидирована [28, с. 17]. В ноябре 1923 г. в Украине начала деятельность Британско-Украинская продуктовая компания “Брито-эго”. Она была организована английскими предпринимателями совместно с Внешторгом СССР и специализировалась на заготовке и экспорте яиц и битой птицы (лишь в ноябре 1923 г. компанией было вывезено 60 вагонов яиц) [58]. Параллельно с “Брито-эго” в Украине заготовку и экспорт яиц на мировой рынок осуществляло “Акционерное товарищество по экспорту яиц” (“Эге экспорт”, созданное в 1923 г. НКВТ УССР и немецкой фирмой “Братья Зайферт” (акционерный капитал составлял 30 тыс. фунтов стерлингов) [7, с. 108, 110].

В СССР развернули деятельность также отделения общесоюзных смешанных обществ с участием иностранного капитала. Следует отметить, что иностранные инвесторы охотнее вкладывали средства не в сферу производства, а в сферу торгового обращения, где оборот капиталов происходил быстрее и были выше доходы, а также меньший риск финансовых потерь вследствие колебаний конъюнктуры рынка. С осени 1922 г. начало функционировать украинское отделение общесоюзного смешанного общества “Русгерторг” (Русско-германское торговое товарищество) с капиталом в 300 тыс. руб. золотом [53, с. 364]. Оно занималось заготовкой сельскохозяйственного сырья, а также металлического лома на экспорт. Уже на конец ноября 1922 г. товарищество экспортировало из Украины первую партию лома – 70 тыс. пудов. Действовало также украинское агентство другого советско-германского смешанного товарищества “Востваг” [57]. В течение 1923/24 г. в СССР функционировали отделения 6 смешанных общесоюзных обществ с участием иностранного капитала – “Русгерторг” (учредители: НКВТ РСФСР и концерн Отто Вольф, 1922 г.), “Русавсторг”, РАТАО (Русско-Австрийское торговое акционерное общество), “Брито-эго”, “Эге-эксперт” и “Востваг” (“Восточно-Запаноευропейское товарообменное агенство”) [7, с. 110; 44, л. 24об]. Интересно, что в информации ЦК КП(б)У (1924 г.) специально отмечалось, что в Украине нет самостоятельных смешанных обществ с участием иностранного капитала и что “работают лишь представительства российских концессионных фирм... что является результатом жесткой концессионной политики СССР” [48, л. 124]. Таким образом, неоправданно жестокая политика союзного центра уже с первых лет нэпа препятствовала развитию концессионного дела в Украине.

Основная деятельность этих обществ состояла в осуществлении заготовок и экспорта сельскохозяйственной продукции. При этом три смешанных общества – РАТАО, “Эге-экспорт” и “Брито-эго” – специализировались исключительно на экспорте яиц. “Русгерторг” экспортировал из Украины макуху, кукурузу, а также металлом. “Востваг” вывозил макуху, кукурузу и кишки, а в экспортных операциях “Русавсторга” преобладали яйца [7, с. 110]. Необходимо отметить, что роль указанных обществ во внешнеторговом балансе Украины была весьма скромной и в 1923/1924 г. составила сумму в 2,8 млн. руб., или только 2,6% внешнеторгового оборота СССР. Удельный вес экспорта концессионных предприятий во всем экспорте СССР составлял 3,5% в 1923/1924 г., 4% в 1925 г., 4,7% в 1926/27 г. и 8,6% в 1927/1928 г. [6, с. 77; 7, с. 110]. В тоже время в экспорте отдельных товаров доля концессионных предприятий была значительной. Так, в экспорте конского волоса она составляла 48, 3%, яиц – 30,4%, пуха и пера – 59,8 – 67,2% [6, с. 77]. Вывоз этих товаров обеспечивал приток иностранной валюты, что было важно в условиях начавшейся с конца 1925 г. индустриальной модернизации Украины.

Отдельную роль сыграли иностранные инвестиции в аграрном секторе Украины. Учитывая недостаточное предложение на мировом рынке многих видов сельскохозяйственной продукции и сырья, а также аграрный характер экономики Украины, представители иностранных фирм и отдельные иностранные граждане стремились получить сельскохозяйственные концессии. Одним из первых такую концессию получил известный норвежский ученый, филантроп и общественный деятель Ф. Нансен, который неоднократно обращался в Укрконцеском с различными предложениями. В результате, в 1923 г. появляется первая “чистая” концессия в аграрном секторе – “Миссия профессора Нансена”. Правительство СССР выделило ей в Кировоградском округе СССР (Михайловская волость) свыше 4,7 тыс. десятин земли в месте с хозяйственными постройками, инвентарем, оборудованием, животноводством. Концессионеры занимались животноводством, заработали также промышленные предприятия, обслуживавшие функционирование концессии. Только в 1925/26 г.

Ф. Нансен инвестировал в концессии значительную сумму – свыше 200 тыс. руб. золотом. Обслуживали концессию 80 чел., 71 из которых являлись гражданами Украины. Продолжительность рабочего дня составляла 8 часов. С 1925 г. по 1927 г. хозяйство не только покрывало свои расходы, но и получало доход. В 1927 г. концессия ликвидируется, а весь инвестированный Нансеном капитал переходит в собственность правительства УССР [40, с. 392-397; 54, с. 224-225].

В июле 1925 г. был заключен еще один концессионный договор с голландским концессионером на эксплуатацию 1200 десятин земли в Мелитопольском округе (концессия “Вилинка” синдиката “Украина – Голландия”). Соглашение действовало в течение нескольких лет. В 1925/1926 г. эта концессия в УССР являлась одной из 6 сельскохозяйственных концессий в СССР. Концессионерами в 1926/27 г. было вложено почти 200 тыс. руб. золотом в развитие данного предприятия [40, с. 397-398]. Деятельность обеих концессий, даже в таких ограниченных временем масштабах, содействовала проникновению и распространению современной организации производства, новых технологий, а также внедрению европейской производственной культуры в индивидуальное крестьянское хозяйство, прежде всего в среде зажиточных крестьян, ориентированных на фермерский тип хозяйствования. С середины 1920-х годов в Украине появляются концессионные предприятия, специализирующиеся на переработке сельскохозяйственного сырья. В сентябре 1925 г. в Одессе начало свою деятельность концессионное предприятие “А.А. Реш – сборсырье”, основанное германским предпринимателем А. Решем. Капитал предприятия превышал 300 тыс. руб. золотом, а срок действия концессионного соглашения составлял три года. Предприятие соединяло производственную деятельность с коммерческой. Основная цель деятельности данного предприятия состояла в переработке сельскохозяйственных отходов. Концессионная фирма нанимала агентов, которые закупали сырье в Одессе, Киеве и Харькове. На предприятии А. Реша в разное время было занято 72-80 чел. рабочих. В 1926/1927 г. на пике своей деятельности концессия получила прибыль в сумме 231 тыс. руб. Кроме производственной деятельности концессия занималась торговлей импортными товарами. Их реализация на внутреннем рынке, учитывая большую разницу цен на мировом и советском рынках, приносила огромную прибыль, поскольку наценка на цену товаров составляла в среднем 320%, иногда повышаясь до 770% [52, л. 20-21, 71, 107-110]. Эта концессия прекратила свое существование в начале 1929 г.

Следует отметить, что доходы УССР от торговых концессий составляли немалую сумму – 3,5 млн. руб. золотом в 1925 г. и 6,5 млн. руб. золотом в 1927 г. [6, с. 72], что имело немаловажное значение в условиях проведения индустриализации народного хозяйства.

Но также необходимо отметить, что развитие концессионного дела в Украине в период нэпа, численность концессионных предприятий, масштабы и сферы их деятельности, размер привлеченных иностранных инвестиций совершенно не соответствовали уровню тех задач, которые стояли перед страной. Как признавал в своем секретном письме на имя генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича председатель Укрконцесскома А. Сербиченко (октябрь 1925 г.): “Чистых концессий, предусматривающих разработку наземных богатств, лесных участков, постройку фабрик и заводов ... в Украине не существует” [50, л. 11]. Одной из важнейших причин такого состояния концессионного дела в УССР А. Сербиченко называл то, что Укрконцесском не имел юридической самостоятельности, пребывая практически в полной зависимости от решений центра [50, л. 11-12]. Созданный еще в августе 1923 г. Главконцесском при СНК СССР согласно декрету осуществлял “общее руководство всем делом привлечения и допущения иностранного капитала ... к хозяйственной деятельности на территории

СССР". Этим же декретом концессионные комиссии союзных республик превращались, по-сути, в совещательные органы, которым поручалось вести лишь предварительные переговоры с соискателями концессий [25, с. 414-415]. Сверхцентрализация концессионного дела центром существенно тормозила его развитие в союзных республиках, в частности в Украине, поскольку практически игнорировала местную специфику и национальные интересы.

Одна из удачных попыток привлечения крупных иностранных инвестиций в сферу производства относится к июню 1927 г., когда представители шведского акционерного общества шарикоподшипниковых заводов в Гётеборге (SKF) зарегистрировали в Наркомторге УССР как концессионное предприятие завод "Шарикоподшипник" в Харькове [46, л. 2-4, 8-11]. Напомним, что данное предприятие действовало в РСФСР с 1923 г. [4, с. 63]. Согласно концессионному соглашению "SKF" должен был дооборудовать концессионные заводы, чтобы последние производили определенное количество подшипников, имел право без оплаты пошлин ввозить в страну необходимое оборудование. После окончания срока действия соглашения все заводы концессионера в СССР безвозмездно переходили в собственность советского государства. Но вместо 40-летнего срока (по соглашению) эта концессия по инициативе правительства СССР просуществовала всего 8 лет и перешла в его собственность [46, л. 2-4, 8-11]. В 1920-е годы "SKF" превратился в СССР в монопольного производителя шарико- и роликоподшипников и обеспечивал значительную часть потребностей страны в данной продукции (в 1925 г. – 18,5%, а в 1927 г. – 35%), что имело большое значение в условиях начавшейся индустриальной модернизации [4, с. 63].

В целом же следует отметить, что вследствие неблагоприятных политических и правовых условий большинство концессий смогло просуществовать не более 1-2 лет [40, с. 40], а средний размер инвестируемых иностранными предпринимателями капиталов в страну колебался от 100 тыс. до 300 тыс. руб. золотом [41]. Это довольно скромная сумма для иностранных соискателей концессий.

В то же время некоторые из уже заключенных концессионных соглашений (например, с П. Фаркуаром) так и не были реализованы вследствие изменившейся по данному вопросу позиции советского руководства [55, с. 83].

Главконцеском СССР пресекал любые попытки проявления инициативы местных органов власти УССР относительно самостоятельного привлечения иностранных инвесторов в экономику округов. Например, когда Купянский и Луганский окрисполкомы начали вести (весной 1924 г.) переговоры с иностранными инвесторами о сдаче им в концессию предприятий, находящихся на территории своих округов, то СНК УССР постановлением от 11 ноября 1924 г. поручил Харьковскому и Донецкому губисполкомам привлечь к ответственности эти окрисполкомы за ведение переговоров без ведома центра. Все материалы о переговорах были, по требованию Главконцескома СССР, высланы в Москву [9, л. 52, 53, 59, 60, 66]. В другом случае Харьковский отдел местной промышленности получил от ВСНХ УССР (июль 1927 г.) предупреждение за ведение с иностранной концессионной фирмой без разрешения центра переговоров о совместной работе [11, л. 63]. И еще один характерный случай. Согласно информации ЦК КП(б)У (октябрь 1925 г.), Главконцеском СССР, получив сведения о поступивших в Украину из Польши концессионных предложениях, затребовал от Укрконцескома немедленной присылки в Москву всех материалов по только что полученному им предложению польской фирмы "Вдовинского" о концессии Гданцевского завода [50, л. 11]. Подобная практика центра отрицательно сказывалась на развитии концессионного дела в Украине, существенно тормозя привлечение иностранного капитала в ее экономику.

Но существовали и другие причины, препятствовавшие развитию концессий в Украине. Государство упорно не желало допускать иностранных инвесторов в так называемые “командные высоты” в экономике. Характерный пример, когда в феврале 1922 г. Госплан УССР признал возможным передать консорциуму немецких банков концессию на постройку гидростанции на Днестре в районе Запорожья, то концессия не была реализована, поскольку ВСНХ считал, что электропромышленность не должна быть объектом концессии [3, с. 62].

Немаловажную роль сыграло нежелание советских чиновников допустить конкуренцию между государственными и концессионными предприятиями. Боязнь таковой препятствовала сдаче в концессию иностранным фирмам крупных государственных предприятий [50, л. 1,5].

Ситуация и условия деятельности для представителей иностранного капитала в Украине значительно ухудшились в связи с переходом с 1928 г. советского государства к чрезвычайным методам управления и наступлением на частнопредпринимательский сектор. Происходило нагнетание атмосферы подозрительности и классовой ненависти в духе пресловутого сталинского тезиса об обострении классовой борьбы в стране. Сложившаяся к этому времени обстановка препятствовала нормальной деятельности зарубежных инвесторов. После состоявшегося в 1928 г. “шахтинского” судебного процесса, сфабрикованного ОГПУ, в стране стала нагнетаться атмосфера шпиономании, подозрительности, недоверия к западным специалистам. “Шахтинский процесс наглядно показал, что и иностранный концессионер не может работать в стране, где нет элементарных гарантий права, нет независимого суда и политических свобод”, – отмечал в этой связи в 1929 г. известный экономист-эмигрант А. Югов [36, с. 301].

О сложных условиях, в которых приходилось работать иностранным предпринимателям (в частности немецким) в Украине в этот период могут свидетельствовать высказывания (доведенные до ведома ЦК КП(б)У) германского генерального консула в Харькове Вальтера (сентябрь 1928 г.). Он в резкой форме говорил, что “немецким концессионерам не дают работать, душат их непосильными налогами...”. Им высказывалось убеждение, что советские органы “не хотят допустить немецкий капитал в наше [т. е. в советское – авт.] хозяйство”. При этом консул заявил, что постоянно получает из Германии множество запросов о возможности применения в Украине свободных капиталов, но, делает он вывод: “... немецкие граждане, пытавшиеся вложить свои капиталы в украинскую промышленность, принуждены будут реэмигрировать в Германию”. Более того, германский консул даже намеревался поставить перед своим руководством “вопрос о целесообразности его пребывания в Харькове, т. к. заниматься одними визами не имеет смысла, а почвы для больших дел он здесь не видит” [51, л. 6]. Высказанные германским дипломатом мысли об отсутствии перспектив для инвесторов УССР тем более показательны, что еще за 8 месяцев до этого, 21 января 1928 г. германским статс-секретарем МИДа Шубертом было вручено советскому полпреду Н. Крестинскому экспозе, в котором правительство Германии “вынужденно с беспокойством и сожалением констатировать, что в Германии постоянно нарастает и углубляется разочарование по поводу германо-советских экономических отношений на основе договора от 12 октября 1925 г.” [27, с. 37]. Напомним, что согласно пункту 40 данного договора советское правительство обязывалось “... принимать благожелательное решение по поводу ходатайств германских физических и юридических лиц относительно приобретения концессий...” [26, с. 595]. Но заключенные сторонами международные договоры далеко не всегда являлись обязательными к исполнению. Отметим, что Германия, для которой после Первой мировой войны были практически закрыты западные рынки, была чрезвычайно заинтересована инвестировать капиталы

в советскую экономику. Поэтому удельный вес предложений о концессиях от германских граждан составил за 1922-1927 гг. 35,3% от общего числа таковых, поступивших в Главный концессионный комитет СССР [4, с. 32]. И это происходило в условиях, когда начавшаяся индустриализация страны требовала притока колоссальных инвестиций извне.

По состоянию на 1 октября 1928 г. в СССР все еще действовали 68 концессионных предприятий, из которых большинство – 61 в РСФСР, 4 – в УССР и 3 – в ЗСФСР [52]. На 1 октября 1928 г. в Украине был зарегистрирован (органами НКВД) 15621 иностранец, из которых – всего 5 концессионеров, 860 торговцев, 2417 рабочих, 1906 служащих, 566 приглашенных советским правительством на работу, 1076 лиц свободных профессий, 933 крестьян, 430 туристов [16, л. 260б].

В этот период, вопреки логике привлечения иностранных предпринимателей и специалистов в страну, происходит массовое выселение местными советами из принадлежащих государству домов не только нэпманов (как это предписывалось законом 1928 г.), но и иностранных предпринимателей и специалистов (хотя закон как будто бы и не предусматривал таких действий в отношении иностранных граждан). Поэтому 10 апреля 1929 г. СНК СССР вынужден был специально разъяснить (в секретном порядке) местным советам, что “применение указанного правила к иностранцам могло бы повлечь массовый их отъезд за границу, что отнюдь не имелось в виду правительством СССР”. Было дано указание, чтобы все выселения иностранцев из коммунальных домов могло осуществляться лишь с разрешения НКВД СССР [35]. Однако приостановить данный процесс оказалось непросто. В связи с этим НКВД УССР в октябре 1929 г. направил специальное секретное письмо окружным прокурорам, председателям окружным судам и заведующим окркомхозов, в котором предложил прекратить до особого распоряжения рассмотрение всех дел о выселении иностранных концессионеров, коммерсантов и консультантов [22, л. 2].

Но одновременно местные власти предприняли кампанию по массовому изъятию (т.е. конфискации) домовладений, принадлежавших иностранным гражданам. В связи с тем, что в ходе данной кампании были допущены массовые злоупотребления и незаконное изъятие домостроений, что вызвало поток заявлений иностранцев в высшие органы власти, ВУЦИК в августе 1930 г. вынужден был сделать специальное разъяснение, что “дома можно отбирать у иностранных граждан лишь тогда, когда по суду будет доказано, что данный дом был национализирован вследствие преступления, в котором принимал участие иностранный гражданин, получивший дом по денационализации”. Но и в этом случае иностранцам следовало вернуть деньги, вложенные ими в домовладение после денационализации [19, л. 117].

Ужесточается в этот период и практика взимания налогов, в особенности с должников. Созданные в 1929 г. “рабочие бригады” активно взыскивали налоговые недоимки. Как вынужден был признать в своем секретном письме (февраль 1930 г.) наркомфин СССР Н. Брюханов, “рабочими бригадами” допускались описи имущества на сумму, которая значительно превышала налоговую недоимку, отобрание имущества за долги третьих лиц, вывоз и распродажа описанных вещей в кратчайшие сроки, безосновательные аресты должников в административном порядке [11, л. 63]. Советские суды часто выносили неправомочные решения в отношении изъятия имущества у иностранцев. Не помогали даже жалобы и протесты иностранных дипломатических представительств в Украине на неправомерные действия советской Фемиды и налоговиков в отношении иностранных граждан [20, л. 490б]. По свидетельству генерального консула Германии Вальтера “все дела, возбуждаемые арендаторами [немецкими концессионерами – авт.] мельниц, колбасных предприятий и т. п. по поводу непосильных налогов были консульством проиграны

в суде” [51, л. 6]. Вполне естественно, что подобные экспроприаторские методы по отношению к иностранным предпринимателям отпугивали потенциальных зарубежных инвесторов, а во-вторых, заметно усложняли дипломатические отношения со странами, как Востока, так и Запада [10, л. 249].

Деятельность концессионеров и иностранных коммерсантов находилась под постоянным неусыпным контролем органов ГПУ. О том значении, которое государство придавало контролю за концессионной деятельностью может свидетельствовать тот факт, что из 5 членов, входивших в состав концессионной комиссии при СНК УССР (1927 г.) был и представитель органов госбезопасности – начальник (с 1924 г.) экономического управления ГПУ УССР И.М. Блат [39]. Но еще в самом начале нэпа особым циркуляром начальника экономического управления ВЧК Н. Крыленко чекистам предписывалось: “Вся деятельность Внешторга, как внутри страны, так и за границей, должна быть взята под особое наблюдение, дабы предотвратить проникновение под видом агентуры Внешторга агентов западноевропейского капитала, действующих во вред пролетарской политике” [8, с. 117].

Руководствуясь подобными директивами чекисты развернули бурную деятельность по вербовке информаторов среди иностранных предпринимателей, осуществлявших свою деятельность в Украине. Так, в результате ареста в Одессе группы крупных валютных спекулянтов (1925-1929 гг.) ГПУ УССР были завербованы некоторые представители местных деловых кругов – иностранные и советские граждане. В частности, греческий подданный Л.Н. Калигас (агентурная кличка “Румын”), Аврамиди (агентурная кличка “Турок”) – представитель турецких фирм, одесские коммерсанты братья Сехоны, Коны и др. Эти завербованные лица были затем использованы в качестве агентов-осведомителей ГПУ УССР в среде так называемого “восточного купечества” – турецких, западнокитайских, иранских и афганских купцов [1, л. 1, 99]. Тогда же сотрудниками ГПУ УССР через завербованного ими советского коммерческого директора одесского концессионного предприятия “А.А. Реш – сборсырье” А.П. Алексева (агентурная кличка “Великан”), был завербован и сам владелец этой фирмы, германский концессионер А.А. Реш, “связанный торговыми делами с восточным купечеством” [1, л. 100]. Интересно отметить, что А.П. Алексеев-“Великан” помимо того, что служил на предприятии “А.А. Реш – сборсырье”, одновременно являлся консультантом уряда ответственных восточных купцов [1, л. 99] и поставлял довольно ценную информацию об операциях своих клиентов в советские органы госбезопасности. Через свою агентуру органы ГПУ УССР стремились контролировать всю деятельность иностранных инвесторов и коммерсантов, предотвращая незаконные или невыгодные для государства сделки, особенно с валютой, а также уклонение иностранных предпринимателей от уплаты налогов и сборов.

В это время значительно усилилось давление на иностранных концессионеров со стороны профсоюзов (последние даже выпустили специальное обращение, в котором концессионеры объявлялись “врагами рабочего класса”) [55, с. 44], а также со стороны государственных органов, особенно ОГПУ [55, с. 43]. Дело доходило до того, что под давлением профсоюзов и госорганов рабочие и служащие концессионных предприятий были вынуждены даже отказываться от праздничных подарков, выдаваемых руководством концессионных фирм (и это в условиях карточной системы, тотального дефицита самых необходимых товаров). Так, по сообщению советской прессы директор концессионной фирмы “Контроль К” в Одессе выдал сотрудникам денежное вознаграждение и рождественские подарки. Но рабочие и служащие отказались их принимать [30].

Таким образом, необходимость скорейшего восстановления разрушенного народного хозяйства, крах надежд большевиков на “мировую революцию” вынудили

руководство РКП(б) пойти на привлечение иностранного капитала в страну, но под жестким государственным контролем. При этом цивилизованные условия функционирования иностранным инвесторам так и не были обеспечены, что создавало почву для возможных конфликтов и значительно тормозило приток иностранного капитала в экономику. В Украине в период нэпа иностранные концессии в разных формах получили определенное развитие, хотя и в довольно скромных масштабах. “Чистые” концессии и смешанные общества действовали преимущественно в сфере торгового оборота (особенно в области экспортной торговли), заготовок сельскохозяйственного сырья, а также коммунального хозяйства. В области промышленного производства, за редчайшим исключением, концессионные предприятия практически не функционировали. Государство стремилось не допустить иностранный капитал в так называемые “командные высоты” в экономике. Немаловажную роль сыграла техническая помощь западных фирм и специалистов в реконструкции и модернизации промышленного производства, но и здесь имелись очень неблагоприятные условия для ее использования. Неблагоприятный в целом политический и правовой режим, который существовал в стране в годы нэпа, отсутствие реальных, а не задекларированных, правовых гарантий для иностранных инвесторов, а также практика сверхцентрализованного управления концессионным делом из Москвы, по-сути, игнорировавшая местную специфику и национальные интересы союзных республик, существенно тормозили проникновение иностранных инвесторов в экономику Украины. Данные факторы, а также административная забюрократизированность концессионного дела, общая идеологическая атмосфера классовой нетерпимости, антикапиталистические установки советских профсоюзов самым существенным образом препятствовали использованию иностранного капитала в целях цивилизованной индустриальной модернизации Украины.

-
1. Архив управления Службы безопасности Украины в Харьковской области, д. 010175
 2. *Бажанов Б.* Воспоминания бывшего секретаря Сталина / Б. Бажанов. – Москва: НП III тысячелетие, 2002. – 303 с.
 3. *Брин И.Д.* Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму / И.Д. Брин. – Иркутск, 1959. – 183 с.
 4. *Бутковский В.* Иностранные концессии в народном хозяйстве СССР / В. Бутковский. – Москва: Госиздат, 1928. – 123 с.
 5. *Весь Харьков: Справочная книга на 1924 г.* – Харьков: Коммунист, 1924. – 273 с.
 6. *Вісник статистики України.* – 1929. – Вип. 4.
 7. *Внешняя торговля Украины (1921-1924 гг.).* – Харьков, 1925. – 264 с.
 8. ВЧК и начало нэпа // *Свободная мысль-XXI.* – 2000. – №4. – С. 114-128.
 9. Государственный архив Донецкой области, ф.Р-1146, оп. 2, д. 296
 10. Государственный архив Киевской области, ф.Р-632, оп. 1, д. 1102
 11. Государственный архив Луганской области (далее – ГАЛЮ), ф.Р-596, оп. 2, д. 4
 12. ГАЛЮ, ф.Р-1283, оп. 3, д. 62
 13. Государственный архив Одесской области, ф.Р-99, оп. 4, д. 139
 14. Государственный архив Харьковской области (далее – ГАХО), ф.Р-203, оп. 1, д. 328
 15. ГАХО, ф.Р-203, оп. 2, д. 74а.
 16. ГАХО, ф.Р-564, оп. 4 с.ч., д. 49
 17. ГАХО, ф.Р-833, оп. 2, д. 6
 18. ГАХО, ф.Р-833, оп. 2, д. 7
 19. ГАХО, ф.Р-845, оп. 8, д. 127
 20. ГАХО, ф.Р-871, оп. 11, д. 1640
 21. ГАХО, ф.Р-1641, оп. 1, д. 66
 22. Государственный архив Херсонской области (далее – ГА Херсонской обл.), ф.Р-2, оп. 3, д. 35
 23. ГА Херсонской обл., ф.Р-2, оп. 4, д. 109
 24. *Дергачева Н.П.* Концессии / Н.П. Дергачева. – Ленинград: Прибой, 1925. – 76 с.
 25. *Документы внешней политики СССР.* – Т. VI. – Москва: Госполитиздат, 1962. – 646 с.
 26. *Документы внешней политики СССР.* – Т. VIII. – Москва: Госполитиздат, 1960. – 862 с.

27. Документы внешней политики СССР. – Т. XI. – Москва: Госполитиздат, 1966. – 792 с.
28. Коваль В.С. Исторический очерк о пивоваренном заводе акционерного общества “Новая Бавария” / В.С. Коваль. – Харьков, 2014. – 32 с.
29. Комунист. – 1929. – 21 липня.
30. Комунист. – 1930. – 13 січня.
31. Левин А.О. Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму / А.О. Левин. – Москва, 1967. – 166 с.
32. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – Т. 42. – Москва, 1963. – 606 с.
33. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – Т. 43. – Москва, 1963. – 671 с.
34. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – Т. 44. – Москва, 1962. – 612 с.
35. Ляндау Г.Л. Иностранный капитал в дореволюционной России и СССР / Г.Л. Ляндау. – Москва, Ленинград, 1925. – 59 с.
36. НЭП. Взгляд со стороны. Сб. – Москва: Московский рабочий, 1991. – 304 с.
37. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 1. – Москва: Политиздат, 1967. – 783 с.
38. Собрание узаконений и распоряжений правительства УССР. – 1922. – №20. – Ст. 313.
39. Собрание узаконений и распоряжений правительства УССР. – 1927. – №42. – Ст. 184.
40. СССР. Год работы правительства. Материалы к отчету за 1926-27 бюджетный год. – Москва: Отдел печати и информации СНК СССР и СТО, 1928. – 640 с.
41. Торгово-промышленная газета. – 1926. – 23 апреля.
42. Тринадцатый съезд РКП(б): стенографический отчет. Май 1924 г. – Москва: Госполитиздат, 1963. – 883 с.
43. Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины (далее – ЦГАВО Украины), ф. 337, оп. 1, д. 220
44. ЦГАВО Украины, ф. 423, оп. 1, д. 146
45. ЦГАВО Украины, ф. 423, оп. 3, д. 11
46. ЦГАВО Украины, ф. 423, оп. 5, д. 24
47. ЦГАВО Украины, ф. 539, оп. 1, д. 110
48. Центральный государственный архив общественных организаций Украины (далее – ЦГАОО Украины), ф. 1, оп. 20, д. 1888
49. ЦГАОО Украины, ф. 1, оп. 20, д. 2314
50. ЦГАОО Украины, ф. 1, оп. 20, д. 2506
51. ЦГАОО Украины, ф. 1, оп. 20, д. 2675
52. ЦГАОО Украины, ф. 30, оп. 2, д. 3490
53. Шишкин В.И. Советское государство и страны Запада в 1917-1923 гг.: Очерки становления экономических отношений / В.И. Шишкин. – Ленинград, 1969. – 431 с.
54. Шкодін Л.Г. Приватне підприємництво в господарстві України (1921-1930 рр) / Л.Г. Шкодін // Вісник Харківського університету. – 1998. – № 401. Історія України. – Вип. 2. – С. 216-226.
55. Шпотов Б.М. Американский бизнес и Советский Союз в 1920-е – 1930-е годы: Лабиринты экономического сотрудничества / Б.М. Шпотов. – Москва: Книжный дом “Либроком”, 2013. – 320 с.
56. Экономическая жизнь. – 1922. – 29 марта
57. Экономическая жизнь. – 1922. – 29 ноября.
58. Экономическая жизнь. – 1923. – 29 ноября.
59. Экономическая жизнь. – 1923. – 5 января.
60. Яковенко Ю.Л. Концесійна політика радянської держави у 20-ті роки XX ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 / Ю.Л. Яковенко. – Харків, 2007. – 18 с.

References:

1. Arkhiv upravleniya Sluzhby bezopasnosti Ukrainy v Khar'kovskoy oblasti, d. 010175
2. Bazhanov B. Vospominaniya byvshego sekretarya Stalina / B. Bazhanov. – Moskva: NP III tisyacheletie, 2002. – 303 s.
3. Brin I.D. Gosudarstvennyy kapitalizm v SSSR v perekhodnyy period ot kapitalizma k sotsializmu / I.D. Brin. – Irkutsk, 1959. – 183 s.
4. Butkovskiy V. Inostrannye kontsessii v narodnom khozyaystve SSSR / V. Butkovskiy. – Moskva: Gosizdat, 1928. – 123 s.
5. Ves' Khar'kov: Spravochnaya kniga na 1924 g. – Khar'kov: Kommunist, 1924. – 273 s.
6. Visnyk statystyky Ukrainy. – 1929. – Vyp. 4.
7. Vneshnyaya trgovlya Ukrainy (1921-1924 gg.). – Khar'kov, 1925. – 264 s.
8. VChK i nachalo nipa // Svobodnaya mysl' -XXI. – 2000. – №4. – S. 114-128.
9. Gosudarstvennyy arkhiv Donetskoy oblasti, f.R-1146, op. 2, d. 296
10. Gosudarstvennyy arkhiv Kievskoy oblasti, f.R-632, op. 1, d. 1102
11. Gosudarstvennyy arkhiv Luganskoy oblasti (dalee – GALO), f.R-596, op. 2, d. 4
12. GALO, f.R-1283, op. 3, d. 62
13. Gosudarstvennyy arkhiv Odesskoy oblasti, f.R-99, op. 4, d. 139

14. Gosudarstvennyy arkhiv Khar'kovskoy oblasti (dalee – GAKhO), f.R-203, op. 1, d. 328
15. GAKhO, f.R-203, op. 2, d. 74a.
16. GAKhO, f.R-564, op. 4 s.ch., d. 49
17. GAKhO, f.R-833, op. 2, d. 6
18. GAKhO, f.R-833, op. 2, d. 7
19. GAKhO, f.R-845, op. 8, d. 127
20. GAKhO, f.R-871, op. 11, d. 1640
21. GAKhO, f.R-1641, op. 1, d. 66
22. Gosudarstvennyy arkhiv Khersonskoy oblasti (dalee – GA Khersonskoy obl.), f.R-2, op. 3, d. 35
23. GA Khersonskoy obl., f.R-2, op. 4, d. 109
24. Dergacheva N.P. Kontsessii / N.P. Dergacheva. – Leningrad: Priboy, 1925. – 76 s.
25. Dokumenty vneshney politiki SSSR. – T. VI. – Moskva: Gospolitizdat, 1962. – 646 s.
26. Dokumenty vneshney politiki SSSR. – T. VIII. – Moskva: Gospolitizdat, 1960. – 862 s.
27. Dokumenty vneshney politiki SSSR. – T. XI. – Moskva: Gospolitizdat, 1966. – 792 s.
28. Koval' V.S. Istoricheskiy ocherk o pivovarennom zavode aktsionernogo obshchestva "Novaya Bavariya" / V.S. Koval'. – Khar'kov, 2014. – 32 s.
29. Komunist. – 1929. – 21 lypnya.
30. Komunist. – 1930. – 13 sichnya.
31. Levin A.O. Sotsial'no-ekonomicheskie układy v SSSR v period perekhoda ot kapitalizma k sotsializmu / A.O. Levin. – Moskva, 1967. – 166 s.
32. Lenin V.I. Polnoe sobranie sochineniy / V.I. Lenin. – T. 42. – Moskva, 1963. – 606 s.
33. Lenin V.I. Polnoe sobranie sochineniy / V.I. Lenin. – T. 43. – Moskva, 1963. – 671 s.
34. Lenin V.I. Polnoe sobranie sochineniy / V.I. Lenin. – T. 44. – Moskva, 1962. – 612 s.
35. Lyandau G.L. Inostranny kapital v dorevolutsionnoy Rossii i SSSR / G.L. Lyandau. – Moskva, Leningrad, 1925. – 59 s.
36. NEP. Vzgl'yad so storony. Sb. – Moskva: Moskovskiy rabochiy, 1991. – 304 s.
37. Resheniya partii i pravitel'stva po khozyaystvennym voprosam. – T. 1. – Moskva: Politizdat, 1967. – 783 s.
38. Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy pravitel'stva USSR. – 1922. – №20. – St. 313.
39. Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy pravitel'stva USSR. – 1927. – №42. – St. 184.
40. SSSR. God raboty pravitel'stva. Materialy k otchetu za 1926-27 byudzhethnyy god. – Moskva: Otdel pechati i informatsii SNK SSSR i STO, 1928. – 640 s.
41. Torgovo-promyshlennaya gazeta. – 1926. – 23 aprelya.
42. Trinadtsatyy s"ezd RKP(b): stenograficheskiy otchet. May 1924 g. – Moskva: Gospolitizdat, 1963. – 883 s.
43. Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv vysshikh organov vlasti i upravleniya Ukrainy (dalee – TsGAVO Ukrainy), f. 337, op. 1, d. 220
44. TsGAVO Ukrainy, f. 423, op. 1, d. 146
45. TsGAVO Ukrainy, f. 423, op. 3, d. 11
46. TsGAVO Ukrainy, f. 423, op. 5, d. 24
47. TsGAVO Ukrainy, f. 539, op. 1, d. 110
48. Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv obshchestvennykh organizatsiy Ukrainy (dalee – TsGAOO Ukrainy), f. 1, op. 20, d. 1888
49. TsGAOO Ukrainy, f. 1, op. 20, d. 2314
50. TsGAOO Ukrainy, f. 1, op. 20, d. 2506
51. TsGAOO Ukrainy, f. 1, op. 20, d. 2675
52. TsGAOO Ukrainy, f. 30, op. 2, d. 3490
53. Shishkin V.I. Sovetskoe gosudarstvo i strany Zapada v 1917-1923 gg.: Ocherki stanovleniya ekonomicheskikh otnosheniy / V.I. Shishkin. – Leningrad, 1969. – 431 s.
54. Shkodina L.H. Pryvatne pidpryyemnytstvo v hospodarstvi Ukrayiny (1921-1930 rr) / L.H. Shkodina // Visnyk Kharkivs'koho universytetu. – 1998. – № 401. Istoriya Ukrayiny. – Vyp. 2. – S. 216-226.
55. Shpotov B.M. Amerikanskiy biznes i Sovetskiy Soyuz v 1920-e – 1930-e gody: Labirinty ekonomicheskogo sotrudnichestva / B.M. Shpotov. – Moskva: Knizhnyy dom "Librokom", 2013. – 320 s.
56. Ekonomicheskaya zhizn'. – 1922. – 29 marta
57. Ekonomicheskaya zhizn'. – 1922. – 29 noyabrya.
58. Ekonomicheskaya zhizn'. – 1923. – 29 noyabrya.
59. Ekonomicheskaya zhizn'. – 1923. – 5 yanvarya.
60. Yakovenko Yu.L. Kontsesiyna polityka rad'yans'koy derzhavy u 20-ti roky XX st.: avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: 07.00.02 / Yu.L. Yakovenko. – Kharkiv, 2007. – 18 s.

UDC 94(477)

JOHANNES SPOHR

University of Hamburg, PhD student (Germany)

UKRAINE 1943-1944: DECISIONS DURING THE RETREAT OF THE GERMAN ADMINISTRATION AND ARMY

Abstract. In this article author introduced project about Ukraine in the period of retreat of the German administration and army during World War II. At first author giving an introduction into his interest and research questions which he combined with a multidimensional approach of various perspectives. Further more, a short introduction in his different sources is given.

In the second part author presenting some examples of an important aspect of his research: the relationship between German army and administration, partisans and the population in Ukraine. As a last step researcher introduced some of temporary results.

Keywords: Ukraine, World War II, occupation, partisans, the German administration.

ШПОРЙОХАННЕС

Університет Гамбургу, аспірант (Німеччина)

УКРАЇНА У 1943-1944 рр.: РІШЕННЯ ПІД ЧАС ВІДСТУПУ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК

Анотація. У даній статті автор представив проект про Україну у період відступу німецької адміністрації та армії під час Другої світової війни. Спочатку автор вводить до сфери його інтересів і дослідницьких питань, які він вивчає у поєднанні з багатовимірним підходом різноманітних точок зору. Разом з тим подається огляд використаних джерел.

У другій частині автор висвітлює деякі приклади важливого аспекту його дослідження: відносини між німецькою армією й адміністрацією, партизанами та населенням в Україні. У якості останнього кроку дослідник навів опис отриманих результатів.

Ключові слова: Україна, Друга світова війна, окупація, партизани, німецька адміністрація.

ШПОРЙОХАННЕС

Університет Гамбурга, аспірант (Германия)

УКРАИНА В 1943-1944 гг.: РЕШЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ОСТУПЛЕНИЯ НЕМЕЦКИХ ВОЙСК

Аннотация. В этой статье автор представил проект об Украине в период отступления немецкой администрации и армии во время Второй мировой войны. Вначале автор дает введение в сферу его интересов и исследовательских вопросов, которые он изучает в сочетании с многомерным подходом различных точек зрения. Вместе с тем дается обзор использованных источников.

Во второй части автор, представляет некоторые примеры важного аспекта его исследования: отношения между немецкой армией и администрацией, партизан и населения в Украине. В качестве последнего шага исследователь представил описание полученных результатов.

Ключевые слова: Украина, Вторая мировая война, оккупация, партизаны, немецкая администрация.

I take a close look at the time in which the Germans retreated from Ukraine in World War II (WW2). There is a number of phenomena which can be seen as special for this period of the war, which are striking and therefore need to be analyzed as such. These phenomena include the evacuation and deportation of great parts of the population, robbery and destruction of goods and equipment (industry and agriculture), furthermore the struggle against partisans and within this means of terror and “vengeance” against the biggest part of the population, which above consisted of burning down villages.

At the same time the partisan movement [In this article I am focussing on Soviet and communist partisans] in Ukraine was growing rapidly. In the organizations and groups that cooperated with and worked for the Germans such as the Schutzmannschaften, the Polizei and the Hiwis (Hilfswillige) desertion, sabotage and escape became widespread. Further more, the leftover population was less and less willing to support the Germans with delivering goods [5, s. 97].

Speaking of the situation of retreat of the Germans and its specific aspects, it's important to stress that these are in many terms different than those in 1941. The first years of WW2 until now have been researched more often, while there is no single monograph about the time of German retreat itself in German or English language. For nowadays public in Germany we can claim that there is very little knowledge about the dimensions of destruction and war crimes in former Soviet Union and today's Ukraine.

First of all, it's not always easy to be sure what is being talked about when we speak of “Ukraine”. While doing this, I refer to the state territory of Ukraine today. My research, though, is concentrated on one administrative unit of what the German occupiers called “Reichskommissariat Ukraine”, the former “Kreisgebiet Shitomir”, which more or less consisted of what is today Oblasts Vinnica and Zhitomir.

For the Wehrmacht defending the *Dnieper-Line* was highly important [8, s. 47-49, s. 269; 10, s. 1041]. Basically after the defeat of Stalingrad winning the war was hardly something to be expected. During the second half of 1943 by the so called “Operation Zitadelle” the Germans carried out “one of the last tries to protect the threat of defeat by an offensive in the southern section of the eastern front” [15, s. 90]. When it became clear that this plan did not succeed and the Red Army was crossing the Dnieper, we can talk of a retreat more than ever. The Wehrmacht as well as the civil administration at this point did not doubt fulfilling the measures that were connected to this. In this situation many territories again became areas of operations of the Wehrmacht and therefore were ruled by the army. In my considerations I focus on the turn of the year 1943/44, because during this phase an increase of certain war measures can be observed. Still, the course of action of the Germans can not only be characterized as “panic”. In the average they tried to fulfill an exact plan, with sometimes more and sometimes less success. This plan consisted among other things of the so called “ARLZ-Maßnahmen” (Auflockerung, Räumung, Lähmung, Zerstörung). These were tactical and strategical means that resulted from a direction of the *Wirtschaftsstabs Ost* and summarized those means, that were to be carried out in case of eviction. The aim was to leave the enemy as little work force, potential soldiers, groceries, raw materials and industrial facilities [11, s. 389].

I approach this situation by using various different historical sources regarding *intention, situation and reception* of the events. I find these in several German (Bundesarchiv, Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, Institut für Zeitgeschichte München and others) as Ukrainian (regional archives of Vinnica and Zhitomir Region, TsDAGO, TsDAVO and others) archives. Further more, I research in villages of the Oblasts Vinnica and Zhitomir, conduct interviews with witnesses and ask to see local documents.

In my analysis I emphasize on the relationship between intention and situation during the situation described. I look at decisions of various players considering their different backgrounds (experience and history of the societies they come from).

Within the German civil administration as in the army major disagreements regarding the relation to the Ukrainian population occurred during all years of the occupation and corresponding conflicts that were often led openly. The voices of those who, out of tactical considerations, had doubts about the brutality of the occupation, however almost completely lost their relevance under the primacy of alleged necessity of the army. In a fundamental order regarding the “*Bandenbekämpfung*” [struggle with bandits], the general staff officer of *Heeresgruppe Sd* on 30th of April 1943 demands “drastic action also against supporters of bandits [Partisans]” [7, bl. 41]. Erich Friderici, general in command of the security troops and commander in the *Heeresgebiet Sd*, on 1st of August 1943 ordered regarding the desertion of *Hilfswilligen* (Hiwis) and members of “state-owned units” and targeted murder of German Soldiers, that as means of vengeance “5-10 times the amount of Russian blood” to be flown. For this not only persons were to be prosecuted, who participated in assaults, but also those “who considering their behavior are being seen as potential fulfillers of such deeds”. “Narrow minded legal considerations” must, says Friderici, “step back behind the absolute necessity to make an example on the spot [...]” [6, s. 24-28]. With this he made clear that it was potentially the whole population could be targeted by repressions, if the commander felt this to be a necessity. In many cases the Wehrmacht adjusted a behavior that followed these instructions.

Within the German institutions which dealt with the war situation and security policies, one partially spoke a very clear speech that hardly tried to cover up the precarious situation of the Germans. In these reports – and compared to propaganda leaflets and speeches – a rather realistic view was asked for in order to accordingly adjust the warfare. To stretch one example, Oskar Müller, representative of the *Reichsministeriums für die besetzten Ostgebiete* at the *Oberkommando* [high command] *der Heeresgruppe Sd*, on November 1st 1943 states:

“The situation regarding bandits is alarming. Night after night assaults take place in areas that so far have been absolutely pacified. We have to reckon with the bandits will spread activity further on. [...]”

The mood of the population is [...] depressed due to the military events and the hard means of evacuation. Since during the ruthless evictions of territories threatened by the enemy villages, economic businesses and supplies that could not be taken back must have set on fire and cattle been shot, the population in some places took side against us. The afflux to the bandits though this was was not insignificant. Also during the repatriation due to insufficient guard of the civil population, ongoing defect of the bandits could be determined. A greater part of the population, even Volksdeutsche, [...] deprived from evacuation. [...]

In general in the current *Heeresgebiet* we can determine, that the rural population neither clearly supports the Bolsheviks nor the German occupation force. Their orientate their behavior only by estimating by whom they would have to expect less inconveniences in case they do not deliver their products to the other side. [...]” [4, s. 92-95].

It appears here that within the Wehrmacht a quite realistic view on the war situation indeed existed: In fact it was more it less desperate, also the changing mood of the population can be comprehended by various other documents. Finally, the means of terror, which affected a big part of the population, are a possible reason for the support of partisans. The observation of the rural population sticking to whomever to expect less repressions of, is remarkable. Even though this is an invalid generalization, correlating statements can be found especially in several interviews with former (and nowadays) peasants conducted recently in central Ukraine.

An interviewee who was born in 1934 from Zarichani, a small village north of the city of Hritomir, reports about compulsorily hosting three Germans she remembers as “Hans, Jopseph and Rudi”, while her family would have lived in a nearby hut. In the house the Germans, to whom she had lively contact, would have cleaned weapons. During the night Partisans would have come to pick up potatoes and bread, one time she would have hidden three injured partisans in the attic. When the Germans would already have been escaped from the Red Army, the village elder would have denounced them, whereupon Ukrainians would have shot the partisans [1].

Also among those who joined the partisans, several different considerations influenced their decisions. Commonly, the concrete experience with realities of the German occupation had its impact, likewise there was a certain percentage of convinced communists, who wanted to take revenge for their killed relatives and friends. However, many sources deliver evidence of rather pragmatically calculated decisions that in a first way aimed for simple survival. An Ukrainian, whom the Germans supposedly wanted to recruit, in being quoted in a report on partisans in Vinnica: "You know, I have to go underground and into the partisan unit, else they will eliminate me" [12, s. 82-83].

With whom the local population got in contact with strongly depended on their place of residence. In many areas the Germans were not present permanently, but made local Ukrainians realize their policies. In some cases the Germans only showed up, when they confiscated groceries and other goods. In these areas the chances for a development and support of local partisan groups were bigger than elsewhere. In some places a strong identification with the partisans developed and can be experienced until today in interviews. In other cases today's memories of the partisans are rather negative, mostly because of the confiscation of groceries and other goods, which sometimes took place in a brutal manner.

Reading the post-war-reports and memories written for the Soviet officials, one gets the picture of the partisan activities as a *struggle of the people* (Народная борьба): "Literally the whole population supported the partisans and joined them, they gave them all sorts of support" [13, s. 36-37].

This kind of description corresponds to the heroisation and mystical stylization of partisans in Soviet Union especially from the 1960s on. However, with sources available today it is possible to draw a multi-faceted and -dimensional picture of their realities that includes many difficulties and problems they faced.

The commander of the 2nd partisan brigade "Stalin" writes on intensified partisan activities in the forests in late 1943: "It was not an easy task... The activities were isolated and sometimes doubled, which demonstrates the lack of one single center. The idea of united forces developed in 1943, but the Gestapo became a brutal regime that sent out provocateurs in all organizations, in which only a small number of people worked. In this way a unification was virtually impossible" [12, s. 91-103].

Here the missing central coordination of the partisan struggle as well as the repressions by the Gestapo are being named. In another report ongoing difficulties to collect products are being mentioned. Also, the relationship with the population is being described as partially bad: "The population didn't support us. Its hostile part helped the Germans to beat us, to shatter the dream [...]" [14, s. 1].

The partly complex and not always clear relationship between the population and the partisans is expressed in accounts from Pen'kivka, a village that was burned down by the Germans after a partisan attack, and in which dozens of people were killed.

During different interviews in Pen'kivka, people often – and quite prideful – stress being a "partisan village". The partisans, however, who had carried out this attack, would have been "other" partisans then "ours". The "own" partisans would have come from the village Pen'kivka. They would not have participated on this action, but part of the partisan division "Lenin", which was active in the region [2]. Behind the village Brusliniv would have been a forest, the so called black forest, where a partisan camp made of clay houses would have existed. The division between "our" and "other" partisans among the inhabitants of the village is important also because it finds its continuation on type and of actions and how they have been carried out: "Our partisans did not attack. [...]. They have printed some leaflets and spread information, also they beat the village elderly. [...] But they did not take such radical steps" [2].

One interviewee states out that there was harsh critique of inhabitants regarding the mentioned attack on the Germans. She quotes one of them that she herself once interviewed and who was in

direct contact with members of the partisan unit, because they would have settled in their and the neighbor's apartments to prepare the attack. She directly would have spoken to the partisans: "Why do you want to attack the Germans right here? Attack them in another place!" She would have pleased to no not attack the Germans out of the village, because she would have known that afterwards something terrible would happen. She would have been offered then to become a partisan herself and come along, but would have denied because of her children she had to take care of. They would not have listened to her, and so many inhabitants would have been very angry and disappointed about the partisans. Also, a partisan commander would have been killed during the attack [2].

Despite these difficulties the knowledge of the Red Army approaching provided courage and strength. The development of the war situation confirmed the fighters many times to have taken the right decision, even though ambivalences were under no circumstances forgotten: "The heart was filled with pleasure and fear. The struggle stopped. The Germans had retreated far, until Vasil'kov. The retreat of the Germans went so quick they did not manage to burn down neither our nor other villages. [...] It seemed as if we were born again, risen to new life" [3, s. 18].

During a long period the relationship between the Germans and the population in Ukraine was to a certain extent ambiguous – except for it's big jewish part especially in nowadays Western Ukraine, which was extinguished in great parts in 1941 and 1942 already. During the situation of retreat this relationship came to certainty rapidly in a process of brutalization of the warfare. Hence a disambiguation of fronts and accompanying decisions took place as well. "The syndrome of time pressure, strategic failure, problems of supply, disdain of the population, antisemitism and increasing resistance broke in a rapidly developing radicalization within a few weeks", as the historian Ulrich Herbert puts it [9, s. 36]. The desperation of the situation of the Germans itself didn't make them give in, but increase means of destruction. Internalized ideology made the members of german units think of what was still to be done, and after their defeat might never be possible to do. Therefore especially those, who had a rather realistic view of their own defeat did not necessarily get to act in a more rational way, but in contrary partly pushed a radicalization and brutalization. As mentioned before, the terror during this phase was directed against a big part of the population that did not actively cooperate with the Germans.

References:

1. Anonymized Interview, conducted on 25.8.2013, PJS (Private Archive Johannes Spohr).
2. Anonymized Interview, conducted on 22.05.2014, PJS.
3. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, found 166, description 2, case 179.
4. Federal Archive / Bundesarchiv (Berlin-Lichterfelde), R 6, 52
5. Federal Archive – Department Military Archives / Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg) (BA-MA), RH 22, 104, S. 97.
6. BA-MA, RH 22, 110.
7. BA-MA, RH 22, 144.
8. BA-MA, RH 26, 213, 14, S. 269.
9. Herbert, Ulrich. "Vergeltung, Zeitdruck, Sachzwang: die deutsche Wehrmacht in Frankreich und in der Ukraine", in: Mittelweg 36. Zeitschrift des Hamburger Instituts für Sozialforschung, S. 25-42.
10. Institute of Contemporary History / Institut für Zeitgeschichte (IfZ, Munich) (IfZArch), MA 545, 3286/63.
11. Regarding these orders: Мӱller, Norbert: Okkupation, Raub, Vernichtung. Dokumente zur Besatzungspolitik der faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941-1944, Berlin / DDR: Militärverlag der DDR 1980.
12. State Archive of Vinnica Region (SAVR), found P-5920, description 1, case 73.
13. SAVR, found P-6166, description 1, case 4.
14. SAVR, found P-6166, description 1, case 5.
15. Wrochem, Oliver von. Erich von Manstein: Vernichtungspolitik und Geschichtspolitik, Paderborn 2006.

UDC 94(477.8):355“1945-1954”

VASYLI ILNYTSKYJ

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Dr (History),
Associate Professor (Ukraine)**CAUSES AND CONSEQUENCES OF CONFLICT SITUATIONS IN THE
ENVIRONMENT OF UNDERGROUND KARPATS'KYI KRAI
(THE CARPATHIAN AREA OF THE OUN) (1945-1952)**

Abstract. *In the article on the basis of unknown and little-known documents the problem of occurrence of conflict situations in the nationalist structures of the OUN's Carpathian area in 1945-1954 is examined. Today, when the study of the history of Ukrainian Liberation Movement approaches the qualitatively new level, it is necessary to disclose the problems which still remain either little or not at all investigated. It is to such problems that the topic of the occurrence of conflict situations in the environment of the nationalist underground belongs. By using compromising situations that provoked conflicts, the Soviet punitive bodies intended to introduce contentions, misunderstanding and mutual enmity into the Ukrainian underground. Therefore, such researches have not only an important scientific value, but a social and political value as well.*

The purpose of the article is to objectively and impartially disclose the content and basic types of conflict situations within the environment of the underground of the OUN's Carpathian area (Karpats'kyi krai). It also aims to show the consequences which the nationalist camp suffered because of internal oppositions and how the Soviet punitive bodies made use of them.

It is shown that the conflict situations in the underground were caused both by the insurgents themselves and by the repressive-punitive bodies who generated them by means of purposeful compromising actions. These conflict situations differed according to reasons, content and consequences. The disputes between leaders of different levels, whose ambition did not promote the productive activity of OUN and UPA are disclosed. At the same time, when the secret service came to know about any such opposition they made use of it with the purpose to enervate the Ukrainian underground. The OUN's members were people of various age, character, and outlook. They often lived for months within a common closed space – a hiding-place (“kryivka”), where they shared everyday duties, built mutual relations and so on. It is established that despite severe and accurately set rules of organizational relations within the underground, as well as within any other social group, quite often there happened conflict situations. In the research they are allocated according to the following types: 1) personal hostility between separate members of the Organization; 2) side-by-side activity of representatives of different generations; 3) struggle for power in the Organization; 4) conflicts among representatives of different ethnographic groups (natives of Bukovyna, Galicia, the Dnieper Ukraine, etc.); 5) fits of ambition and unwillingness to adhere to the Organization's statute; 6) misunderstandings between heads of UPA's departments and local leaders; 7) strategic and tactical divergences; 8) conflicts through women.

In the article it is proved that any opposition learnt about by the secret service was used by it for the purpose of enfeebling the underground. In the struggle against Ukrainian liberation movement the repressive-punitive bodies relied not only on military force, but also used various, on occasion even “exquisite” means. It is underlined that the compromising activity of the secret service is a wide problem, which still demands a separate complex research.

Keywords: Karpats'kyi krai (the Carpathian area of the OUN), conflicts, OUN, UPA, repressive-punitive bodies.

ІЛЬНИЦЬКИЙ В.І.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
доктор історичних наук, доцент (Україна)

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ВИНИКНЕННЯ КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ У СЕРЕДОВИЩІ ПІДПІЛЛЯ КАРПАТСЬКОГО КРАЮ ОУН (1945-1952)

Анотація. У статті розглянуто причини та наслідки виникнення конфліктних ситуацій у середовищі підпілля Карпатського краю ОУН (1945-1952). З'ясовано, що конфліктні ситуації у підпіллі, спричинялися як самими повстанцями, так і породжувалися цілеспрямованими компрометуючими заходами репресивно-каральних органів. Встановлена їхня відмінність як із огляду на причини, так і зміст, наслідки. Виділено вісім основних площин у яких виникали конфліктні ситуації. Виявлено, що будь-яке протистояння, про яке довідувалися спецслужби, використовувалося з метою послаблення підпілля.

Ключові слова: Карпатський край, конфлікти, ОУН, УПА, репресивно-каральні органи.

ІЛЬНИЦЬКИЙ В.И.

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко,
доктор исторических наук, доцент (Украина)

ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЕ КОНФЛИКТНЫХ СИТУАЦИЙ В СРЕДЕ ПОДПОЛЬЯ КАРПАТСКОГО КРАЯ ОУН (1945-1952)

Аннотация. В статье рассмотрены причины и последствия возникновения конфликтных ситуаций в среде подполья Карпатского края ОУН (1945-1952). Выяснено, что источником конфликтных ситуаций в подполье становились как сами повстанцы, так и целенаправленные компрометирующие меры репрессивно-карательных органов. Раскрыто их отличие, учитывая причины, содержание, последствия. Выделено восемь основных направлений, в которых возникали конфликтные ситуации. Выявлено, что любое противостояние, о котором узнавали спецслужбы, использовалось с целью ослабления подполья.

Ключевые слова: Карпатский край, конфликты, ОУН, УПА, репрессивно-карательные органы.

Сьогодні, коли вивчення історії визвольного руху виходить на якісно новий рівень потрібно висвітлювати проблеми, які залишаються недослідженими або малодослідженими. Саме до таких належить тема виникнення конфліктних ситуацій у середовищі націоналістичного підпілля. У попередні роки з різних причин цьому питанню дослідники не приділяли належної уваги. Актуальність її також зумовлюється появою невідомих раніше документів, на основі яких можемо простежити виникнення конфліктних ситуацій спричинених у середовищі не тільки самими повстанцями, але й в результаті цілеспрямованих компрометуючих заходів репресивно-каральних органів. Використовуючи компрометації, через які виникали конфліктні ситуації, радянські репресивно-каральні органи прагнули внести у підпілля роздори, антагонізм і взаємопоборювання. Тому такі дослідження мають важливе не лише наукове, але й суспільно-політичне значення.

Вперше причини і катастрофічні наслідки, пов'язані із розгортанням конфлікту на найвищому рівні аналізував Голова Проводу ОУН Василь Кук [22]. У своїй праці він розглянув не лише самі причини конфлікту, але розкрив критичні наслідки цього протистояння. На основі солідної документальної бази проблему конфліктів у середовищі підпілля і використання її спецорганами у своїй праці порушували Дмитро Веденєєв і Генадій Биструхін [1]. Окремі документальні дані із цієї проблеми містять праці Володимира Сергійчука [30; 31]. Цінними для розуміння суті конфліктів також будуть узагальнюючі праці Анатолія Кентія, Юрія Киричука, Анатолія Русначенка, Галини

Стародубець [32]. Проблемам конфліктів у середовищі українського визвольного руху присвятив низку праць Степан Мудрик-Мечник. Зокрема, у своїх працях він описує протистояння між М. Лебедем та Р. Шухевичем, результатом якого став конфлікт М. Лебеда із С. Бандерою [23; 24]. Із сучасних дослідників конфліктні ситуації, які виникали у підпіллі аналізує Володимир Дзьобак [18].

Метою статті є об'єктивно розкрити зміст і основні типи конфліктних ситуацій у середовищі підпілля Карпатського краю ОУН. Показати, які наслідки мало протистояння у націоналістичному таборі та як це використовували репресивно-каральні органи.

Конфліктні ситуації у середовищі підпілля були спричинені як самими повстанцями, так і виникали у результаті цілеспрямованих компрометуючих заходів репресивно-каральних органів. Як відомо, в Організації українських націоналістів діяльність провадили люди різні за віком, характером, світоглядом. Часто вони місяцями проживали в одному замкнутому просторі – криївці, де налагоджували спільний побут, будували взаємовідносини тощо. Проаналізувавши усі доступні документи й виокрепивши складні, напружені стосунки між членами організації та її керівниками, можна виділити декілька площин, де виникали конфліктні ситуації: 1) особиста неприязнь між окремими членами Організації; 2) співдіяльність представників різних поколінь; 3) боротьба за владу в Організації; 4) конфлікт між носіями різних етнографічних груп (буковинці, галичани, наддніпрянці); 5) прояви амбітності та небажання дотримуватися статуту Організації; 6) непорозуміння між керівниками відділів УПА і тереновими провідниками; 7) стратегічно-тактичні розходження; 8) конфлікти через жінок.

Конфлікти через особисту неприязнь між окремими членами Організації виникали як на нижчому, так і вищому адміністративних рівнях, їхнє розгортання і переростання у взаємне протистояння, а тим більше перенесення у фізичну площину, не допускалося. До речі, тут потрібно також врахувати таке: у підпіллі кожен мав зброю, однак випадків урегулювання конфліктних ситуацій за її допомогою практично не було. Крім того, неприязні стосунки могли розвиватися не лише через роботу, амбітність, вождизм, але й на особистому ґрунті. Зокрема, Дмитро Козьменко-“Григор” у своїх зізнаннях зазначав: В. Савчак-“Сталь” дав негативну характеристику на Юрія Янишина-“Шаха” через те, що той мав намір розстріляти його двоюрідну сестру Марію Мицько-“Орисю”, оскільки та не дала згоди вийти за нього заміж. На цьому підґрунті розгорнувся конфлікт. Саме тому “Сталь” висловлював свою негативну думку про призначення “Шаха” крайовим референтом СБ [12, арк. 82]. Варто акцентувати: В. Савчак був ідейною, принциповою особистістю. Зокрема, достатньо сказати, що “Сталь” відмовився давати характеристику Григорію Легкому-“Борису”, якого в той час планували призначити на посаду організаційного референта Карпатського крайового проводу ОУН, оскільки той був його близьким другом, а тому така характеристика могла бути суб'єктивною [12, арк. 82]. Сутність “конфлікту поколінь” полягала у тому, що відносини у середовищі ОУН та УПА, як і в будь-якій суспільній групі, до якої входили особистості різних вікових груп, поглядів на діяльність організації, супроводжувалися непорозуміннями. Щоправда, суперечок на цьому ґрунті виникало мало або й взагалі не було, оскільки на низових і середніх ланках перебували люди одного покоління. На вищому рівні працювали старші люди, які координували діяльність низових ланок. Протистоянь на цьому рівні не могло бути, оскільки Організація відзначалася суворою дисципліною і субординацією між провідниками і рядовими членами.

Окремо доцільно виокремити протиборотство, яке виникало в Організації у боротьбі за владу. Такого типу конфлікти були актуальними, особливо для Буковинської округи ОУН. Інформації про змагання за владу і пов'язані з цим суперечки в інших округах Карпатського краю немає. На Буковині така ситуація була зумовлена, очевидно, дещо слабшим контролем з боку крайового керівництва і відсутністю добре підготовлених кадрів,

спроможних власним авторитетом зміцнити єдність організації та згуртувати навколо себе всіх членів, а відтак подолати розкольніцькі і “гетьманські” амбіції. Наприкінці 1944 р. у Буковинській окрузі розпочалося протистояння. Сутність конфлікту полягала у тому, що Олексій Домчук-“Петренко” на могилі Мирослава Кіндзірського проголосив себе виконувачем обов’язків провідника. Водночас референт жіноцтва Буковинського обласного проводу ОУН Стефанія Понич-“Оксана” посварилася з “Петренком” і хотіла його роззброїти. У такій ситуації керівництво проводом перебрав Іван Лесів-“Олег”, на якого серйозний вплив мала С. Понич. Таким чином, утворився своєрідний дуумвірат, який тривав до березня 1945 р. Тоді в “Олега” почався конфлікт із Георгієм Кушніриком-“Кирилом”, після чого він зрікся влади і перейшов до Проводу, покинувши організацію за дуже складних обставин [5, арк. 362]. Після приходу В. Савчака цей конфлікт згас.

Наступний тип конфлікту – протистояння між представниками різних етнографічних груп. Інформації про антагонізм між українцями і представниками інших національностей у середині ОУН і УПА не виявлено. Проте конфлікт виникав на тлі приналежності особи до певної етнографічної групи, і це, до речі, широко використовували репресивно-каральні органи.

Внесення розбрату в середовище націоналістів складало окремий напрям роботи спецслужб. В одному з радянських документів містився параграф під назвою “Розкладово-профілактичні заходи Управління держбезпеки по ліквідації банд оунівського підпілля на Буковині”. Тут зазначалося, що залежно від оперативної ситуації у Чернівецькій області у боротьбі з оунівцями змінювалися форми і методи розкладово-профілактичних заходів. На першому етапі, коли виникли невдоволення між керівниками ОУН – буковинцями і прибулими на роль керівників проводу галичанами – необхідно було вносити розбрат до стадії їхнього самознищення. Показавши рядовим підпільникам сутність розбрату, слід було підривати їхню довіру до керівників. Для цього були здійснені спроби “посяяти” непорозуміння між В. Савчаком-“Сталем”, Назарієм Данилюком-“Перебийносом” і Володимиром Тодорюком-“Туром” [4, арк. 192]. Причиною антагонізму було також і те, що галичани не мали належного авторитету серед буковинців.

Керівництво Буковинської округи докладало усіх зусиль, щоб примирити буковинців і галичан [4, арк. 194-195; 15, арк. 47; 16, арк. 31]. Переважання галичан у керівництві Буковинської округи мало неоднозначні наслідки. З цього приводу у листі В. Савчака-“Сталю” висловлювався сум стосовно втрати 13 листопада 1945 р. буковинця Олексія Домчука-“Назара”-“Петренка”: “Втрата цієї людини для нас болюча. Це був самотній Буковинець в нашому проводі, а це мало своє окреме значення, бо допомагало ліквідувати шкідливі поріднення. Крім цього, слід зазначити, що немає і не буде ким його заступити. З провідницькими кадрами стан у нас поганий” [6, арк. 25-26].

Конфлікти на ґрунті приналежності до тієї чи іншої етнографічної групи на Буковині виникали до кінця 1946 р. Після того, як В. Савчак-“Сталь” зміцнив свої позиції, надалі будь-яке протистояння на цьому тлі присікалося [8, арк. 255]. Описана вище ситуація дає можливість виразити ще один факт: у 1946 р. колишній пропагандист окружного проводу, пізніше провідник Запрутського надрайонного проводу ОУН Іван Мензак-“Кобзар”-“Бакун”, перебуваючи у с. Банилів Вашківецького р-ну, докоряв членові районного проводу “Максиму”, що той (“Максим”) вислутовувався перед галичанами. Довідавшись про цей випадок, “Сталь” провів конференцію провідників надрайонних проводів, на якій з-поміж іншого обговорив проблему відносин між буковинцями і галичанами.

З’ясувавши всі проблемні питання, В. Савчак категорично застеріг від повторення у майбутньому спроб поділу на буковинців і галичан, оскільки це не тільки приносило шкоду організації, але й погіршувало ставлення населення до підпілля. Щоправда, і після цього взаємини між буковинцями і галичанами були напруженими. Так, у 1948 р. кушовий провідник “Ванька” (буковинець) неодноразово критикував галичан за погану роботу.

Проте таких загострень, як у попередні роки, не було [8, арк. 256]. Конфлікти з огляду на амбітність та небажання виконувати статут Організації виникали впродовж усього періоду діяльності ОУН та УПА. Вони не були чимось особливим, оскільки характерні для усіх організацій і партій. Так, у 1946 р. розгорівся конфлікт між провідником Кіцманського районного проводу ОУН Василем Кантемиром-“Тарасом” і референтом СБ цього проводу “Шаленим”, який відмовлявся підпорядкуватися “Тарасові”, хоча з огляду на субординацію йому належало це робити. Через це виникали постійні чвари. Під час однієї зі сварок, яка відбулася у березні 1946 р., “Тарас” застрелив “Шаленого” і, злякавшись покарання, почав переховуватися самотійно. Проте восени 1947 р. він відновив зв’язок із підпіллям, зокрема з новопризначеним провідником Кіцманського районного проводу [10, арк. 93; 25, с. 35]. Необхідно підкреслити: відносини між провідниками і референтами СБ у Карпатському краї ОУН завжди були напруженими. Так, Іван Лаврів-“Нечай” улітку 1947 р. писав до Василя Сидора-“Шелеста” стосовно відносин референта СБ Стрийського надрайонного проводу ОУН Богдана Зборика-“Черника” з тереновим провідником: “[...] це анархіст і постійно задирається із своїм провідником, хто би це не був, хіба тільки признавав вищестоящого керівника (ділового)” [14, арк. 193; 13, арк. 58]. Це передовсім зумовлювалося амбітністю окремих референтів СБ, навіть попри те, що відносини і підпорядкованість між ними були чітко регламентовані. Так, референт СБ, як і всі інші, підпорядковувався за організаційною лінією провідникові відповідного терену, а за діловою – референтові СБ вищого проводу [3, арк. 22]. З цього приводу у листі провідника Карпатського крайового проводу ОУН Василя Сидора-“Шелеста” до провідника Дрогобицького окружного проводу ОУН Івана Лавріва-“Нечая” (літо 1947 р.) стосовно стосунків між референтами СБ і провідниками зазначалося: “Першим завжди є провідник, якому потрібно підпорядковуватися і перед ним звітуватися, а потім вже вищому керівнику” [14, арк. 193]. При цьому наголошувалося, що до провідника необхідно звертатися “друже провідник”, а до референтів – “друже зверхнику” без будь-яких винятків. Провідник, незалежно від того, яку організаційну структуру очолював, прирівнювався до референта, що належав до вищого рівня [14, арк. 193].

Конфлікти між керівниками відділів УПА і тереновими провідниками тривали відносно недовго і значного розповсюдження не зазнали. Про це, зокрема, свідчать звітні документи: “Початкові непорозуміння між військовиками, злишнім членства скоро зліквідовано. Зараз існує найкраща співпраця” [33, арк. 27]. Попри наявність суворої дисципліни як у структурах ОУН, так і відділах УПА, між керівництвом і рядовими бійцями панувала доброзичлива атмосфера, а найголовніше, що соціального розриву практично не існувало. Натомість існували негативні тенденції у відносинах між командирами відділів УПА та керівництвом відповідних територіальних структур ОУН. Проаналізувавши повстанський наказ, відомий історик Олександр Лисенко робить критичні висновки при характеристиці морально-психологічного стану та політико-виховної роботи у ВО “Говерля”, наголошуючи при цьому на негативних наслідках для загальної роботи: “[...] внаслідок “страшного антагонізму” між повстанськими командирами і місцевими оунівськими провідниками замість того, щоб рейдувати та маневрувати, бойові відділи осіли в Чорному лісі і зайняли очікувально-пасивну позицію. Бездіяльність негативно позначилася на дисципліні, приводила до конфліктів із навколишнім населенням, яке засуджувало вчинки деяких вояків” [26, с. 363]. У цьому контексті доцільно відзначити: траплялися конфлікти керівників відділів УПА з працівниками СБ відповідного терену. Остання мала широкі повноваження, певну автономію і намагалася це все поширити на структури УПА, що, безумовно, викликало опір повстанців.

Тип конфлікту на ґрунті ідейно-політичних розходжень, ускладнених особистими непорозуміннями, особливо розгорівся після ув’язнення С. Бандери. При цьому в

більшості випадків він був пов'язаний не стільки з питаннями організації, скільки з особистими конфліктами членів Проводу. Амбітність та прагнення першості в керуванні Організацією, особиста неприязнь часто ставали причиною багатьох жертв, втягування рядових членів ОУН(б) до хитросплетіння політичних ігор [18, с. 26].

Проблема полягала у тому, що загострилося протистояння між прихильниками А. Мельника і С. Бандери. Найбільш гостро це проявилось на Перемищині, Турківщині, частково у Бориславі. Тут мельниківці проводили роботу, яка, на думку бандерівців, виглядала не інакше, як диверсії, і шкодила розбудові української державності. У зв'язку з тим, що мельниківців було небагато, вони не мали з ким і чим працювати. Тому їхня робота не була надто загрозливою. Вона обмежувалася інтригами, поширенням літератури і дезорганізацією окремих, не до кінця ідеологічно переконаних осіб [31, с. 129]. Помітного розмаху згаданий конфлікт набрав у Коломийській окрузі ОУН. Підґрунтям до його виникнення був попередній особистий конфлікт між її учасниками. Так, Назарій Данилюк-“Перебийніс” і комендант боївки СБ Косівського надрайонного проводу ОУН Дмитро Білінчук-“Хмара” написали провідникові Карпатського крайового проводу ОУН В. Сидору-“Шелесту” листа, в якому розповіли про безлади, які відбувалися у Коломийському окружному проводі [9, арк. 180-182; 11, арк. 340]. У своїх листах “Хмара” і “Перебийніс” засуджували дії колишнього референта СБ Коломийського окружного проводу ОУН Ю. Матвіїва-“Недобитого”, який хотів через особисту сварку – з огляду на різні погляди на діяльність організації – їх розстріляти. Звинувачено у цьому листі також і референта СБ крайового проводу ОУН В. Лівого-“Митара”. На розгортання цього конфлікту мали вплив особиста ненависть і неможливість пробачити помилковий розстріл дружини “Перебийноса”. Перед цим “Перебийніс” і “Хмара” були відсторонені провідником Коломийського окружного проводу ОУН Григорієм Легким-“Борисом” від виконання обов'язків. “Перебийносу” довелося навіть переховуватися впродовж року від СБ ОУН.

7 серпня 1948 р. під час чекістсько-військової операції на території Жаб'ївського району спецслужби захопили ці листи, а разом з ними вірші “Перебийноса” під заголовком “Тревога” і “Есбісти”, у яких він у різкій формі висміював “Недобитого” і референтуру СБ Коломийського окружного проводу ОУН. Маючи листи і вірші, а також звернення провідника Коломийського надрайонного проводу ОУН Віктора (Михайла) Оманчук (Оманчуківський)-“Олесь” під назвою “Що робиться на Коломийщині” та “Хто такий “Ватсон”?”, чекісти їх роздрукували і за допомогою зв'язкових розіслали членам ОУН на Коломийщині. У листівці “Хто такий “Ватсон”?” “Олесь” пояснював, що в керівництві округи і деяких надрайонних проводах ОУН засіли люди, які співпрацювали з органами радянської влади. При цьому він наголошував, що Василь Хома-“Ватсон” був агентом МДБ [11, арк. 341]. У повідомленні “Чому я вирішив пірвати з Коломийським окружним проводом” зазначалося: “За останній час, як відомо всім членам, стало багато жертв по терені Коломийської округи і жертви далі продовжуються. У багатьох членів виникає підозріння до окружного проводу у зв'язку з каригідним керівництвом організації ОУН на терені. Я особисто заявляю, що провід округи діє злочинно для української справи. Багато членів округи мають безпосередні і посередні зв'язки з більшовиками через своїх сестер і других рідних. Я піддержую думку тих, які вважають окружний провід як агентурне середовище дуже законспіроване. У мене є аутентичні дані відносно того ж [...] Коли наведемо рівно ж і другі справи, то зводиться до одного, що окружний провід старається непомітно і поступово до знищення організації ОУН [...] Мушу також подати до відома про те, що серед самих провідників округи ведеться боротьба за вищі провідні пости” [9, арк. 177-179]. Цей конфлікт і вищезгадані документи чекісти вирішили використати у своїх цілях. Для цього звернення були розмножені у кількості 500 примірників і через легальні зв'язки розіслані всім членам Коломийської округи [11, арк. 342]. Репресивно-каральні органи, проводячи такі заходи, ставили завдання скомпromетувати керівництво

Коломийського окружного проводу перед низовими звенами ОУН, а відтак зміцнити позиції проводу на чолі з В. (М.) Оманчуком (Оманчуківським)-“Олесем” [9, арк. 173]. Фальсифікація документів, розписок про співпрацю з органами МДБ були поширеним явищем, а от спроба компрометації цілого окружного проводу зустрічається вперше. Досі невідомі подібні випадки видання таких листівок в інших округах Карпатського краю ОУН. У результаті відбувся серйозний конфлікт між керівництвом крайового проводу і провідником округи. Про це Г. Легкий-“Борис” інформував В. Сидора-“Шелеста”: “Повідомляю Вам, що матеріали від “Перебийноса”, які він писав у серпні цього року і вислав у адрес крайового проводу, МДБ поширює серед членів на Коломийщині [...] Всі ці матеріали добуті МДБ під час операції, де був і “Перебийніс”. Він, коли втікав від більшовиків, кинув свою сумку. Вважаю, що “Перебийніс” повинен за це відповідати головою [...] Про друга “Недобитого” я дізнався тільки у другій половині цього року. В липні минулого року, я особисто помирих “Хмару” з “Недобитим”. “Недобитий” дав слово честі, що він не буде переслідувати і що “Хмара” буде добре себе почувати на роботі. Я не знав тоді, що “Недобитий” мене підло обманув. Про справи “Недобитого” на “Срібній” (Закарпаття – В. І.) перешлю Вам весною протокол” [7, арк. 190; 11, арк. 342-343].

Цією провокацією спецслужби досягли значних результатів. Зокрема, стався повний провал організації в Обертинському районі і наполовину в Коршівському [11, арк. 343]. В. Сидор-“Шелест” різко негативно відреагував на цю ситуацію, назвавши Г. Легкого “ігуменом і автором нісенітниць для 16-літніх пастухів”. На це “Борис” писав: “Це вже не претензії до окремого працівника на організаційній посаді, а цілком необдумана іронія над людиною. Я дуже здивований, звідки виходить Ваше презирство. Я ще не провалив організації на території Коломийщини, а з атмосферою і обставинами, в яких мені довелося працювати до моменту зустрічі з Вами, ви ще і сьогодні не повністю ознайомлені” [11, арк. 344]. Водночас ця ситуація негативно вплинула на підпільні кадри і цивільне населення. Однак конфлікт і після втручання найвищого керівництва не вдалося вичерпати. Зокрема, у листі 8 червня 1948 р. Ю. Матвій-“Недобитий” писав до референта СБ Косівського надрайонного проводу ОУН Прокопія Хімчака-“Степа”: “Хмара” починає Вас переслідувати [...], і тут вже поступило кілометрове донесення про мід, сало, сифіліс, згвалтування, побої і т.д., ще з 1946 р. [...] “Хмару” гонять від себе, як собаку, тому що він може вам міцно удружити [...] “Хмара”, очевидно, на вас злий, що Ви референт СБ, а він ніщо, тому що про його “мудрість” уже всі знають” [7, арк. 175]. Аналогічними діями чекістам вдалося внести розлад у ряди підпілля, особливо низових ланок. Звідси – посилення взаємної недовіри. Зокрема, в естафеті від 14 липня 1948 р. підпільника “Тараса”, який надіслав її своєму керівникові “Бистрому” (“Тарас” був захоплений органами МДБ, однак під час операції йому вдалося втекти), розкривалася вся складність ситуації у Коломийській окрузі: “Нікому не вір і ніхто тебе не зрадить. Ви боїтеся мене, а я дожив до такого становища, що боюсь навіть власної тіні, якщо члени надрайонного проводу ОУН доводять до такого стану рядового члена ОУН, то я уже не знаю, кому вірити. Більшовики говорили, що надають допомогу провідникові “Борису” і що він скоро прийде до них. Люди мене бояться, ввечері більшовики розклеюють листівки до українського народу, щоб “Тараса” і “Сяна” не переховували, тому що ми є зрадниками українського народу. Я вже просто здурів і не розумію, що це таке” [11, 344, 357].

Конфлікти через жінок були непоодинокими, але зі зменшенням їхньої чисельності у підпіллі ситуація врегульовувалася. Найвідоміший, хоча і з багатьма нез’ясованими обставинами, такий випадок трапився із Назарієм Данилюком-“Перебийносом” (командир Буковинського куреня), його дружиною Луцією Данилюк-Карличук (обласний референт УЧХ Буковини) та Володимиром Тодорюком-“Туром” (організаційним референтом Буковини), який, як і Юліан Матвій-“Недобитий”, виявляв симпатії до Луції Данилюк. Проте жінка взаємністю не відповідала, маючи законного чоловіка. Інформацію про цей випадок, хоча й

нечітко, подає Михайло Андрусак: “Тур уперто переслідував непіддатливу лікарку, аж доки не знайшли її вбитою неподалік від шпиталю на Замагурі” [1, с. 361]. Через ревності (підсилені провокаторською діяльністю радянського агента) “Тура” ліквідував референт СБ Карпатського крайового проводу ОУН В. Лівий-“Митар”, перевищивши власні повноваження. Н. Данилюк так і не зміг пробачити загибель дружини, звинувачуючи у цьому есбістів, що й вилилося у вищезгаданий конфлікт “Перебийніс-Хмара-Недобитий” [17, арк. 178].

Усе це дає підстави дійти висновку: незважаючи на суворі, чітко визначені правила організаційних відносин у підпіллі, як і у будь-якій соціальній групі, нерідко траплялися конфліктні ситуації. Вони різнилися з огляду на причини, зміст і наслідки. Звісно, конфлікти й суперечки між керівниками різних рівнів, амбітність не сприяли результативній діяльності ОУН та УПА. Водночас будь-яке протистояння, про яке довідувалися спецслужби, використовувалося з метою послаблення підпілля. У боротьбі з визвольним рухом репресивно-каральні органи покладалися не лише на військову силу, але й використовували різноманітні, в окремих випадках навіть “витончені” засоби. Загалом компрометаційна діяльність спецслужб – це широка проблема, яка ще потребує окремого комплексного дослідження.

1. Андрусак М. Брати вогню / Михайло Андрусак. – Коломия: Вік, 2004. – 832 с.
2. Веденєєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки: Монографія / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – Київ: К.І.С., 2007. – 568 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 372, т. 9, 336 арк.
4. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 58, 270 арк.
5. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 7, 509 арк.
6. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 398, т. 24, 192 арк.
7. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 110 (1954), спр. 2, т. 5, 175 арк.
8. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58 (1953), спр. 1, т. 1, 265 арк.
9. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 58 (1953), спр. 12, 189 арк.
10. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 59 (1953), спр. 5, т. 5, 296 арк.
11. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 59 (1953), спр. 6, т. 1, 378 арк.
12. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60 (1953), спр. 14, 303 арк.
13. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60 (1953), спр. 15, 196 арк.
14. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 60 (1953), спр. 16, 409 арк.
15. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 65 (1953), спр. 6, т. 1, 131 арк.
16. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 67 (1953), спр. 10, 141 арк.
17. ГДА СБУ, ф. 2-Н, оп. 99 (1954), спр. 8, т. 2, 421 арк.
18. Дзьобак В. Конфлікти в ОУН (б) і їх вплив на український Рух Опору (1941-1944 рр.) / В. Дзьобак. – К.: Видавничий дім “Інфоцентр”, 2005. – 266 с.
19. Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.) / А. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 111 с.
20. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944-1945 рр. / А. Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 220 с.
21. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
22. Кук Василь – Ю. Леміш. До історії конфлікту між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР (роз’яснення “документів”, що їх у 1951-1953 роках отримало ЗП УГВР за кордоном від “ОУН-УГВР в Україні”) // Воля і Батьківщина. – 1999. – Ч. 1 (14/30). – С. 80-85.
23. Мудрик-Мечник С. З приводу книжки “Микола Лебедь” / С. Мудрик-Мечник. – Львів: Новий Ульм, 2001. – 123 с.
24. Мудрик-Мечник С. Шляхами підпілля революційної ОУН. Причинки до історії / С. Мудрик-Мечник. – Львів: “Універсум”, 1997. – 115 с.
25. Мустеца В. Василь Кантемір-“Остап” / В. Мустеца. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2013. – Кн. 25. – 128 с. – (Літопис УПА. Серія “Події і люди”).
26. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / [за ред. С. Кульчицького]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 496 с.
27. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т. 1. – 640 с.
28. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т. 2. – 584 с.
29. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках / А. Русначенко. – К.: Університетське видавництво “Пулсари”, 2002. – 519 с.

30. *Сергіичук В.* Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА / В. Сергіичук. – К.: ПП Сергіичук М.І., 2006. – 184 с.
31. *Сергіичук В.* Український здвиг: Прикарпаття. 1939-1955 рр. / В. Сергіичук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
32. *Стародубець Г.* Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років) / Г. Стародубець. – Монографія. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 527 с.
33. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3836, оп. 1, спр. 64, 167 арк.

References:

1. Andrusyak M. Braty vohnyu / Mykhaylo Andrusyak. – Kolomyia: Vik, 2004. – 832 s.
2. Vyedyenyeyev D. Dvobiy bez kompromisiv. Protystorstvo spetspidrozdiliv OUN ta radyans'kykh syl spetsoperatsiy. 1945-1980-ti roky: Monohrafiya / D. Vyedyenyeyev, H. Bystrukhin. – Kyev: K.I.S., 2007. – 568 s.
3. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny (dali – HDA SBU), f. 13, spr. 372, t. 9, 336 ark.
4. HDA SBU, f. 13, spr. 372, t. 58, 270 ark.
5. HDA SBU, f. 13, spr. 376, t. 7, 509 ark.
6. HDA SBU, f. 13, spr. 398, t. 24, 192 ark.
7. HDA SBU, f. 2-N, op. 110 (1954), spr. 2, t. 5, 175 ark.
8. HDA SBU, f. 2-N, op. 58 (1953), spr. 1, t. 1, 265 ark.
9. HDA SBU, f. 2-N, op. 58 (1953), spr. 12, 189 ark.
10. HDA SBU, f. 2-N, op. 59 (1953), spr. 5, t. 5, 296 ark.
11. HDA SBU, f. 2-N, op. 59 (1953), spr. 6, t. 1, 378 ark.
12. HDA SBU, f. 2-N, op. 60 (1953), spr. 14, 303 ark.
13. HDA SBU, f. 2-N, op. 60 (1953), spr. 15, 196 ark.
14. HDA SBU, f. 2-N, op. 60 (1953), spr. 16, 409 ark.
15. HDA SBU, f. 2-N, op. 65 (1953), spr. 6, t. 1, 131 ark.
16. HDA SBU, f. 2-N, op. 67 (1953), spr. 10, 141 ark.
17. HDA SBU, f. 2-N, op. 99 (1954), spr. 8, t. 2, 421 ark.
18. Dz'obak V. Konflikty v OUN (b) i yikh vplyv na ukrayins'kyy Rukh Oporu (1941-1944 rr.) / V. Dz'obak. – K.: Vydavnychyy dim "Infotsentr", 2005. – 266 s.
19. Kentiy A. Narys borot'by OUN-UPA v Ukrayini (1946-1956 rr.) / A. Kentiy. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1999. – 111 s.
20. Kentiy A. Ukrayins'ka povstans'ka armiya v 1944-1945 rr. / A. Kentiy. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1999. – 220 s.
21. Kyrychuk Yu. Ukrayins'kyi natsional'nyi rukh 40-50-kh rokiv XX stolittya: ideolohiya ta praktyka / Yu. Kyrychuk. – L'viv: Dobra sprava, 2003. – 464 s.
22. Kuk Vasylyshchyn. Yu. Lemish. Do istoriyi konfliktu mizh ZCh OUN i ZPUHVR (roz'yasnennya "dokumentiv", shcho yikh u 1951-1953 rokakh otrymalo ZPUHVR za kordonom vid "OUN-UHVR v Ukrayini") // Volya i Bat'kivshchyna. – 1999. – Ch. 1 (14/30). – S. 80-85.
23. Mudryk-Mechnyk S. Z pryvodu knyzhky "Mykola Lebed" / S. Mudryk-Mechnyk. – L'viv: Novyy Ul'm, 2001. – 123 s.
24. Mudryk-Mechnyk S. Shlyakhmy pidpylyla revolyutsiyoi OUN. Prychynky do istoriyi / S. Mudryk-Mechnyk. – L'viv: "Universum", 1997. – 115 s.
25. Mustetsa V. Vasylyshchyn. "Ostap" / V. Mustetsa. – Toronto; L'viv: Litopys UPA, 2013. – Kn. 25. – 128 s. – (Litopys UPA. Seriya "Podiyi i lyudy").
26. Orhanizatsiya Ukrayins'kykh Natsionalistiv i Ukrayins'ka Povstans'ka Armiya. Istorychni narysy / [za red. S. Kul'chyts'koho]. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2005. – 496 s.
27. Roman Shukhevych u dokumentakh radyans'kykh orhaniv derzhavnoyi bezpeky (1940-1950). – K.: PP Serhiychuk M.I., 2007. – T. 1. – 640 s.
28. Roman Shukhevych u dokumentakh radyans'kykh orhaniv derzhavnoyi bezpeky (1940-1950). – K.: PP Serhiychuk M.I., 2007. – T. 2. – 584 s.
29. Rusnachenko A. Narod zburenny: Natsional'no-vyzvol'nyi rukh v Ukrayini y natsional'ni rukhy oporu v Bilorusiyi, Lytvi, Latviyi, Estoniyi u 1940-50-kh rokakh / A. Rusnachenko. – K.: Universytet's'ke vydavnytstvo "Pul'sary", 2002. – 519 s.
30. Serhiychuk V. Tavruyuchy vyzvol'nyi prapor. Diyal'nist' ahentury ta spetsboyivok NKVS-NKDB pid vyhlyadom OUN-UPA / V. Serhiychuk. – K.: PP Serhiychuk M.I., 2006. – 184 s.
31. Serhiychuk V. Ukrayins'kyi zdvyh: Prykarpattya. 1939-1955 rr. / V. Serhiychuk. – K.: Ukrayins'ka Vydavnycha Spilka, 2005. – 840 s.
32. Starodubets' H. Ukrayins'ke povstans'ke zapillya (druha pol. 1943 – poch. 1946 rokiv) / H. Starodubets'. – Monohrafiya. – Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky, 2006. – 527 s.
33. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny, f. 3836, op. 1, spr. 64, 167 ark.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

UDC [94 (477):355]“1650-1653”

OLEKSIIV.BALUKH

National Yuriy Fedkovych University, PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

**BUKOVYNA DURING BOHDAN KHMELNYTSKYI'S CAMPAIGNS IN MOLDOVA
OF 1650-1653: MILITARY AND POLITICAL DIMENSION**

***Absrtact.** The body of the article goes on to discuss the military and political situation in Moldavia in the context of the history of Northern Bukovina, Moldavian-Polish and Moldavian-Turkish relations that affected our region. In 1650-1653 Hetman Bohdan Khmelnytskyi made four military campaigns of Cossack troops in Moldova. During the first campaign the Cossacks and Tatars plundered the country, took many Moldavian settlements and towns, including Chernivtsi and Khotyn and signed such a desirable alliance with the Moldavian hospodar. During the next two years V. Lupu did not fulfill his obligations that caused the second campaign to Moldova in summer 1652. The marriage of Tymish and Rozanda caused concern among Moldavian boyars, who threw V. Lupu from the Iasi throne with the help of Wallachian and Transylvanian people. Rebellious Logofet G. Stefan became a new hospodar of Moldova. Those events caused the third march of B. Khmelnytskyi troops to Moldova in April-May 1653. The success in the battles against the troops of G. Stephan changed to failures and defeats from Wallachian and Transylvanians troops. As a result V. Lupu lost the Moldavian throne. Having learned that, Khmelnytskyi sent Cossacks led by Tymish to the fourth and the last Moldavian campaign, which ended with the failure and the death of the Hetman's son.*

***Keywords:** Northern Bukovina, Moldavia, the military-political relations, Rzeczpospolita, Ottoman Empire, Wallachia, Transylvania, Bohdan Khmelnytskyi.*

БАЛУХ О.В.Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)**БУКОВИНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ЧАС МОЛДАВСЬКИХ ПОХОДІВ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У 1650-1653 рр.: ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ**

***Анотація.** У статті на основі дослідження джерел і монографічної літератури проаналізовані воєнно-політичні події на території Молдавської держави у контексті історії Північної Буковини, охарактеризовано перипетії молдавсько-польських та молдавсько-турецьких відносин, що стосувалися буковинських земель. З'ясовано результати чотирьох походів Війська Запорозького у Молдавію. Констатується, що буковинські землі в той час зазнали значних спустошень і демографічних втрат.*

***Ключові слова:** Північна Буковина, Молдавська держава, воєнно-політичні відносини, Річ Посполита, Османська імперія, Валахія, Трансильванія, Богдан Хмельницький.*

БАЛУХ А.В.

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

БУКОВИНСКИЕ ЗЕМЛИ ВО ВРЕМЯ МОЛДАВСКИХ ПОХОДОВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО В 1650-1653 гг.: ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация. В статье на основе анализа источников и монографической литературы проанализированы военные события и общественно-политические отношения на территории Молдавского государства в контексте истории Северной Буковины, молдавско-польские и молдавско-турецкие отношения, которые затрагивали интересы региона. Выяснены результаты четырех походов Войска Запорожского в Молдавию. Констатируется, что буковинские земли в то время ощутили значительные опустошения и демографические потери.

Ключевые слова: Северная Буковина, Молдавское государство, военно-политические отношения, Речь Посполитая, Османская империя, Валахия, Трансильвания, Богдан Хмельницкий.

The declaration of Ukraine's independence influenced the study of historical past of the Ukrainian lands, including Bukovyna, which becomes very important and *topical*. Clarification and coverage of the content and nature of military and political relations in these lands during the period under study acquire nowadays a great research, theoretical and practical importance. The *purpose* of research is to carry out a comprehensive analysis of the military and political situation in Bukovyna during Cossack military campaigns in Moldova in 1650-1653.

Among priority *objectives* of the study are the following: interpretation of state activities of Moldavian hospodars in the context of Northern Bukovyna history, research of the situation in Bukovyna during four Cossack campaigns to Moldova and analysis of military and political relations between Moldova and Rzeczpospolita (Polish Republic), Turkey, the Zaporizhzhia Cossack Army concerning the territory of Bukovyna.

Research analysis. This period of Bukovyna history is not explored. There are some articles and chapters in monographs of general attitude on history of Ukraine, Moldova, Turkey, Poland, Romania, but there is little special research which would comprehensively cover all aspects of the problem. The issues were partially discussed by the following authors: M. Hrushevskiy [13], A. Zhukovskiy [16], O. Masan [19; 20], L. Semenova [24; 25], V. Smoliy and V. Stepankov [27; 28] and other researchers.

Material presentation. Bukovyna lands had lived in relative peace for three decades (between 1621 and 1650).

But since 1648 the Ukrainian Liberation war led by Hetman Bohdan Khmelnytskyi had been expanding and it caused complications of the domestic situation not only in Poland but also in neighboring countries. The Moldavian state and its northern part – Bukovyna quickly caught up in the center of the struggle, in which the other vassals of the Ottoman Empire, including the Crimean Khanate, participated. Moldova was not able to take an independent part in their neighbors' conflicts; therefore, it was vitally important for the fighting parties to be in control of Moldova due to the geopolitical reasons could not take an independent part in their neighbours' conflicts though the fighting parties considered it very important to be in control of Moldova due to the geopolitical issues. Bukovyna played a very important role in this respect due to its strategic position between Moldova and Poland and it could be used as a foothold for offensive, forefront or rear in the defense or place for the military forces concentration. [19, p. 103-104].

During the Liberation War the royal army of Rzeczpospolita received from Bukovyna rations and provender. The population in Moldova joined Cossacks regiments or arranged their own

independent military units. A so called "Walachia Regiment" [3, c. 97] was a part of the Cossacks army during the siege of Lviv in 1648 led by Zakhariy Khmelnytskyi who was the cousin of the Hetman. Obviously, the people from Bukovyna were in that regiment too [12, p. 50]. And in 1650 Moldavian troops under command of Syla Voloshyn and Mudrenko [21, p. 324], who supposedly were the Ukrainians from Bukovyna, fought the Polish army.

Vasyl Lupu, a cunning and extremely rich man, was a voivode or hospodar of the Moldavian state, which was separated by the Dnister River from the Ukrainian territory. He skillfully maneuvered between Turkey where he was subjected to, and Rzeczpospolita, which he feared and sometimes assisted the Poles against Ukrainian troops.

Meanwhile, in 1648, the relations between three Danube knighthoods (Moldova, Wallachia and Transylvania) were getting worse. The reasons of that worsening were of the Crimean khan who caused them. Wallachia was afraid of the joint activities of V. Lupu and Tatars. There were clashes on the Moldavian-Transylvanian border. Islam Girey Khan began introducing into life his anti-Polish plans using his freedom of action at the time when Porta was busy with its own crisis of empire, which became very complicated after Sultan Ibrahim's assassination in August 1648 and their failures in the Cretan War. And the Liberation War of the Zaporizhia Cossacks under the leadership of Hetman Bohdan Khmelnytskyi against Rzeczpospolita, which burnt at the beginning of the year, supported the Crimean Khanate plans which were interested in joint actions with Cossacks against Poles. At the same time the events in Ukraine in 1648 made a decisive impact on the balance of political forces in the eastern and southeastern parts of Europe. With the end of the Thirty Years' War and signing the Peace of Westphalia these events took an important place in the foreign policy of the countries of this region [24, p. 196].

At the initial stage of the National Liberation War of the Ukrainian people against Rzeczpospolita Bukovyna as an integral part of the Moldavian state was aside of those events. Though, Moldavian chronicler and participant of those events M. Kostin wrote that time, "all neighboring lands shook of sudden embarrassment of Rzeczpospolita" [4, c. 102].

In October 1648 Moldavian hospodar V. Lupu received Ukrainian ambassadors with great honors and agreed with their demands not to allow Poles entering Moldova and to sink all ferries on the Dnister River for this purpose. But he did that only under growing Ukrainian pressure. On the other hand he kept helping Poles giving them information about events in Ukraine, Porta plans and continued intriguing against B. Khmelnytskyi. The Hetman wanted to link Moldova by a diplomatic way, but V. Lupu wriggled out of decisions and the Hetman decided to make him take that step [16, p. 70].

In late 1648 B. Khmelnytskyi sent his delegation to Istanbul with a letter in which he informed the Sultan about taking possession of the lands up "to the Vistula" and raised the issue of their transfer under protectorate of the Ottoman Empire on the same terms as Moldova and Wallachia, and he also requested for permission to give him a possession of Moldavian lands [18, p. 361]. But the Sultan confined to provide military assistance from the Silistra Pasha and the Crimean Khan to fight Rzeczpospolita.

The people of Bukovyna had suffered Tatars' attacks for many times. Kalga-Sultan Krim-Girey who led the Tatars Army during warfare in Galicia in 1649 was returning back to the Black Sea region through the territory of Bukovyna and Moldova. They had a lot of goods plundered during their military campaigns, but they continued plundering and robbery in towns and villages, killed local people and destroyed fields on the way home. The Tatars made a stop in the Moldavian village of Bratuliany on the bank of the Rezina River. The Moldavian troops attacked the Tatars and crushed them. They took the Tatars' robbed goods and only a little group of them managed to escape from the battlefield and save their lives. [19, p. 104; 23, p. 206; 25, p. 234].

The Crimean Khan could not excuse the Moldavian hospodar the defeat of his troops and decided to punish him and the entire Moldavian state. In late 1649 he invited B. Khmelnytskyi to

participate in a joint march to Moldova but the Hetman requested him to postpone it till later time [23, p. 207]. Besides, there were rumours in the Crimea about the joint Moldavian-Polish march against Khan. But Islam-Girey did not consider V. Lupu his enemy and Moldavian-Polish relations were not able to break his agenda where the union with Rzeczpospolita against Muscovy was the major issue. This trend in the foreign policy appeared for the first time during negotiations on Zboriv peace agreement in 1649 between B. Khmelnytskyi and the Polish king. Right after returning from Zboriv Islam-Girey began preparations for joint march with B. Khmelnytskyi against Don Cossacks and Kalmyk troops. They informed Porta about it and presented the Tsar government with an ultimatum. But as a result Moldova suffered intervention in 1650 [24, p. 197]. Thus, B. Khmelnytskyi tried to use the fact that the Crimean Khanate was preparing for a war against Moscow and decided to send its army together with his troops against the Moldavian state.

The Moldavian hospodar and the influential group of Moldavian pro-Polish boyars supported the Polish king and refused to provide military aid to Bohdan Khmelnytskyi in the war against Rzeczpospolita. The sources showed that fact, "Wallachia (Moldova – O.B.) hospodar united with Poles, he supported them and wanted to help them in everything, and said that he would fight and defeat Cossacks" [2, p. 456]. Such attitude did not suit the Hetman and diplomatic means to take Moldova away from the Polish sphere of influence were very complicated to accomplish. That is why he decided to go a different way and conquer Moldova using military force.

It is believed in historiography that the Crimean Khan, not the Hetman, was the architect of the campaign in Moldova, and it could be explained that the Tatars suffered failures in military campaigns against Muscovy, and were looking for lands to carry out their aggressive raids aimed at enrichment. Hetman B. Khmelnytskyi "marched to Walachia (Moldova – O.B.) to fight people there according to the Crimean king (khan – O.B.) orders because the Hetman was afraid to infuriate him" [2, p. 457], such words were written in the report made by envoys of the 'Russian' government in Ukraine. This version is also supported by modern Ukrainian historians V. Smoliy and V. Stepankov who insist that the Hetman just fulfilled the Crimean Khan's ultimatum [27, p. 218], and they are sure that "there is no ground to depict Khmelnytskyi as an initiator of the Moldova march" [28, p. 277]. According to Chernivtsi historian O. Masan B. Khmelnytskyi did not want to march to Moldova, but had to agree in order to keep the union with the Crimean Khanate, although the Cossack army played only a supporting role in the campaign against Moldova and Bukovyna [19, p. 105]. Thus, the testimony of contemporaries as to the identity of the campaign organizer confuses us even more, and lack of the Cossack archives gives rise to further research of this issue.

The Crimean hordes after having cancelled their march to Muscovy kingdom and together with the Cossacks and B. Khmelnytskyi changed their plans and campaign directions to Moldova. It is believed that the brunt of Cossack units had to be directed at the northern Moldova parishes, that is, Bukovyna. The reason for this was that the Hetman considered this Moldavian-Polish border territory as a base for raids to Rzeczpospolita, which made it possible for Cossacks to bypass Polish border troops to attack freely in Pokuttia and the central areas of the state. [14, p. 129].

The Zaporizhia Army led by the Hetman left Chyhyryn and stopped at Uman way [2, p. 456] where it was to unite with other Cossack regiments. The Cossack army numbering up to 40 thousand people and the Tatar army in the amount of 20-30 thousand soldiers arrived at the borderlands of Bukovyna and Podillia [14, p. 129]. Cossacks also possessed powerful artillery, "the Chyhyryn regiment had 20 cannons itself, the other regiments had 6-7 cannons each," wrote A. Zhukovskiy [2, p. 461; 16, p. 70-71]. In late August 1650, the Cossacks moved to merge with the Tatar horde to the town of Yampil, which was located opposite the Moldavian fortress Soroca on the bank of the Dnister. To cover the rear of the troops two Cossack regiments stayed on the Dnister left bank, and the Hetman led the main forces across the Moldavian border [14, p. 129]. In relation to those events, the Moldavian chronicler wrote, "both armies moved to the Dnister in great secrecy, there they divided into two equal parts, mixing

the Cossack and Tartar armies. Some were sent directly from Soroca to Suceava, and others were sent in the direction of Lapushna and Orgeyiv" [4, p. 103].

According to some sources the Tatars forced a crossing over the Dnister first and the Cossacks led by the Hetman entered Moldova a week later [14, p. 129; 24, p. 198]. This can be explained by the fact that Khmelnytskyi was expecting the reaction of Rzeczpospolita Crown Hetman M. Pototski who was the head of his troops near Kamyanets-Podilskyi [2, p. 455-458] and could attack the joint Tatar-Cossack troops. However, along with the Tartar troops the Hetman sent the Cossacks as well, "and Nosach, Pushkar and Doroshenko with sixteen thousand Cossacks, with twenty thousand Tatars would go across the Dnister, where three bridges had been already built" [6, p. 85], and then they crossed the Moldavian border. So, in late summer – early autumn of 1650 the joint Tatar-Cossack army crossed the Dnister and was divided into two parts: one part marched to the capital of the Moldavian state that time, the city of Iasi, and the other went north to Suceava and devastated that land.

The Moldavian hospodar did not expect the attack as he sent rich gifts to the Crimea and the vizier of Kazi Sefer-aga Khan assured V. Lupu that Khan had no resentment toward him. The hospodar sent a message to Istanbul with a request for protection but the response advised him to buy off the Tatars [23, p. 207]. M. Kostin mentioned that "Hospodar Vasyl knew nothing sitting with Boyar Council. And one after another came the news that the Tatars were robbing the country. Only now he realized the outcomes of the decision taken at the feast, and how useless it was to rely on Sefer Kazi-Agha letters" [4, p. 103].

The Moldavian army suffered defeat after defeat from the Khan's superior forces. The situation for Moldova hospodar worsened by the fact that Hetman Bohdan Khmelnytskyi signed a union agreement with Wallachian Hospodar Matthew Basarab and Transylvanian Prince Dierd II Rakoczy in 1650 [18, p. 363]. Although V. Lupu tried to repel the invaders he ceased resistance when D. Nechay's Cossack units came up. The Moldavian soldiers did not even have a desire to protect their hospodar. Therefore the latter began evacuation of children, women and property to inland Bukovyna, and the rest of the people escaped [14, p. 129]. By the way, the Cossack units of Bratslav Colonel Danylo Nechay captured the capital city of Iasi, where V. Lupu had to flee from [16, p. 71]. His wife, children and some knights' families were sent "through the woods across Kapoteshty to Nyamets fortress," and he "moved from Iasi to forest glades that are called Kodra Kaposhteshti" [4, p. 103-104], which were located not far from Suceava.

Meanwhile, the rest of the joint forces, heading north to Suceava across Bukovynian lands, devastated them. Starting with Soroca, in turn, were captured "Khotyn, Dorohoi, Hyrleu, Chernivtsi up to the Suceava castle, and the flanks of the army came up the mountains" [4, p. 103]. In Chernivtsi several knights' estates were looted and Moldavian nobleman Stephan Murhulets who had been the Chernivtsi mayor for some time was killed [11, p. 199; 20, p. 39; 30, p. 29]. Having taken the besieged fortress of Suceava, Tatar-Cossack forces almost captured several noble boyars, including logofet and yet the richest Bukovynian landowner Havrylash. They managed to escape, only paying a significant amount of money [4, p. 103; 19, p. 104].

Moldova and Bukovyna experienced difficulties at that time, "Tatars burned and devastated towns and cities with great anger" [4, p. 103]. Only churches and monasteries were not damaged because Cossacks refused to destroy them, citing the fact that "this was not ordered them to do by Hetman Khmil" [4, p. 104], and the Tatars themselves could not get churches and monasteries because monasteries were surrounded by strong walls. "In addition, there were people with muskets on the monastery walls" [4, p. 104] indicating activation of defensive actions of the Moldavian population against the Tatars.

The joint Tatar-Cossack campaign against Moldova caused a lot of troubles to the local population, especially from the Tatars who subjected the country to frantic looting because they saw the essence of any war in such behaviour. The Tartars deported from the country enormous booty,

stole many animals and people [21, p. 327]. According to the chronicler, “the country (Moldova – O.B.) remained robbed; much land was devastated and deprived of previous prosperity” [4, p. 104] and “the land of Walachia (Moldova – O.B.) was completely destroyed by the fire and sword of Tatars” [8, p. 14; 19, p. 105]. It is evident that Bukovyna suffered a lot of devastation those days as well.

The Moldavian hospodar tried various methods to get rid of Tatars and Cossacks, as solid information about robberies in the state could let other candidates for the Hospodar’s throne off the leash. In that difficult time the position of the Ottoman Empire on those events remained unclear. In order to draw Sultan’s attention to his personality V. Lupu “sent his boyars to the Sultan (...). They held talks with the Sultan, which cost a lot of expenses. Since that time hospodar Vasyl was obliged to give the Sultan a lot of money and purses annually” [4, p. 104]. Thus, using considerable resources hospodar V. Lupu managed to hold the Moldavian throne.

As for the Tatars, the Sultan advised the hospodar to make peace with them giving gifts, which was done. “Vasyl gave good gifts to the Tatars” [4, p. 104] and acquiescence in taking away of all stolen before. According to some reports the amount of ransom paid to the Tatars was 100 thousand thallars [8, p. 14], the other said – only 20 thousand thallars [14, p. 131]. The Cossacks following the Hetman’s order accompanied Tatars to their borders in order to prevent further devastation of Moldova [23, p. 207]. So, having taken a ransom, and looted goods and great yasyr, the Tatars began to leave Moldavian land.

After normalization of relations with the Sultan and the Crimean Khan it was necessary to build good relations with B. Khmelnytskyi, who stayed with his army near the Prut that time [2, p. 460], although it is not known now about the specific location. The Hetman was watching M. Pototski whose troops were at the Polish-Moldavian border near Kamyanets-Podilskyi. In the event of the Polish attack on Bratslavshchyna the group of Cossacks sent to Bukovyna had to provide the main forces of Bohdan Khmelnytsky with fast ferry across the Dnister near Khotyn and attack the Polish troops in the rear [19, p. 104-105; 28, p. 278]. The envoys headed by Dzhedzhaliy were sent to V. Lupu. The Hetman accused the hospodar of having links with the Poles and blamed V. Lupu for this Tatar-Cossack campaign, and warned against continuing alliance with the Poles, because he might lose his throne [14, p. 131]. The Moldavian hospodar wanted to end fighting in the country because almost all cities had already been captured (only some isolated fortresses resisted, such as Nyamets fortress) [7, p. 59], he sent to the Cossack camp his envoys with many gifts: a sable coat covered with gold, a horse with all the harness and a sword, framed in gold and inlaid with precious stones [2, p. 460]. The Cossacks were also paid in cash contribution. Its amount was 12 thousand thallars [8, p. 14] and other sources said that about 40 thousand thallars [14, p. 131].

The outcome of the joint Tatar-Cossack successful campaign in 1650 was the agreement of V. Lupu to have the union between Moldova and the Cossack Army, and refusal from the Moldavian-Polish alliance. The agreement also included the marriage of Tymish Khmelnytskyi and Rozanda Lupu [2, p. 460] as a guarantee of allied relations between the states. This marriage was seen by the rulers of neighboring countries (Austria, Poland, Hungary, etc.) not only as dynasty development but also as a diplomatic move and they did not hurry up to support one of the sides and took a waiting position [14, p. 131]. So, Khmelnytskyi got the right to the throne in Moldova and strengthened his flanks.

Marriage of Rozanda and Tymish could facilitate rapprochement of Bohdan Khmelnytskyi with Lithuanian Hetman Janusz Radziwill, as the latter was married to the eldest daughter of V. Lupu whose name was Elena [16, p. 71], which would provide protection to the right flank of the Cossack Army. On this occasion, the chronicler wrote that “by mercy from Turkey, from Moldova through marriage, from Moscow through a faith alone rear and sides (flanks – O.B.) itself were insured (Khmelnytskyi – O.B.), and he expected with the hope in the future” [6, p. 86].

The Moldavian-Ukrainian union was differently interpreted by different scholars. Chronicler H. Hrabianka wrote that “Khmelnyskyi wished marriage of his son with Wallachian woman to assure no further fighting with Poles from the Danube” [6, p. 85]. The Romanian historiography saw the goal of the union for B. Khmelnyskyi that he wanted to enter the circle of educated rulers becoming relative with V. Lupu. Polish historians argued that the Hetman, first of all, wanted to win the Moldavian throne for himself [21, p. 325]. Soviet historians interpreted the Moldavian campaign in 1650 as the initiative of Hetman Bohdan Khmelnyskyi to take away Tatar attack at Muscovy [17, p. 79]. M.S. Hrushevskyi, in turn, believed that the essence of the conflict between Moldova and the Cossack Army was the Hetman’s desire to force the Moldavian hospodar to unite with the Cossacks [13, p. 428].

After having completed all business in Moldova and having sold the remains left by Tatar hordes in Moldavian land [2, p. 461] Khmelnyskyi and his troops returned to Ukraine on September 17, crossing over the Dnister [4, p. 104; 11, p. 200; 19, p. 105]. And on October 13-18, 1650, the Moldavian envoys headed by M. Choholya and Suceava Metropolitan Varlaam, which had to agree on the details of the marriage of Tymish and Rozanda, including the time and place of the wedding, arrived at the Hetman’s residence in Chyhyryn. It was agreed that the wedding ceremony would take place in the city on the border of Moldova and Ukraine, namely, Yampil or Mohyliv-Podilskyi, because all the preparation carried out in haste [14, p. 131]. The wedding party was planned to be held in late January 1651, because a number of issues remained unresolved. The only right decision at that time was to postpone the wedding. It was not clear and the Moldavian hospodar had sent his daughter Rozanda to Istanbul, where she spent two years in the Sultan’s palace and was released only in 1652 [14, p. 132]. Obviously, the union of Cossacks with V. Lupu was a forced step, and contradicted with the hospodar’s policy concerning Moldavian boyars. So he decided to postpone the wedding ceremony for the indefinite period of time.

The issue of Khotyn castle’s possession was not a priority in the Hetman Bohdan Khmelnyskyi ‘Moldavian’ policy. The Cossack army, having captured it during the first Moldavian campaign in 1650, could get a chance to attack or strengthen their position to control Podillia. However, Khmelnyskyi did not use that opportunity. Obviously, the Moldavian hospodar did not want it happen and was forced to conclude a treaty of alliance with the Cossacks and become the Hetman’s matchmaker, and he secretly continued to support the Poles [26, p. 243].

In late 1650 the international position of Moldavian state worsened a lot. For decades hospodar V. Lupu carried his own, independent of anyone, policy and subordinated only to Porta, and now he had to pay tribute to the Tatars and join the anti-Polish alliance [23, p. 208]. The Sultan was against the Moldavian-Ukrainian union because he saw a threat to his interests in Moldova, but he was not able to prevent it. However, Porta continued supporting the Hetman, seeking the possibility to weaken Rzeczpospolita. In early 1651, Turkey sent its vassals (the Crimea, Moldova, Wallachia, Transylvania) the order to support the Cossacks in their war against Poles [24, p. 199]. It was very dangerous to support Poland in that situation. However, offended and insulted V. Lupu considered it appropriate to secretly help the Polish king. His reluctance to be in the alliance with the Hetman was confirmed by numerous facts: he delayed military aid to Cossacks; misled Hetman plans informing him of failure to obtain reinforcement from Wallachia and Transylvania; reported to the Poles of approaching Tartars; sent Moldavian troops to help Poles; helped supply the Polish army [23, p. 208]. Thus, V. Lupu was formally an ally of Bohdan Khmelnyskyi but in reality, he supported and helped the Poles.

At the end of June 1651, the Cossack troops were defeated by the Poles at the Battle of Berestechko. The Moldavian hospodar learned of those events from Khotyn commandant Ionashkutse and after that, he “put the sable coat on him hoping that that victory of the Poles would save him from becoming Khmil’s (Bohdan Khmelnyskyi – O.B.) matchmaker” [4, p.

104-105; 11, p. 200]. In that situation, V. Lupu tried to break the Moldavian-Ukrainian union and cancel the scheduled wedding.

So in spring 1652 B. Khmelnytskyi decided to make the second Moldavian campaign to force the Moldavian hospodar to join the union and to arrange Rozanda and Tymish marriage. To reach that aim a numerous Cossack army led by the Hetman's son was sent to Moldova. Having learned that, V. Lupu sent a messenger to the King of Poland with a request to interfere with the plans of Bohdan Khmelnytskyi [6, p. 113]. The Polish army headed by new crown hetman Marcin Kalinowski stopped Tymish regiments at the foot of Batih Mountain (near the modern village of Chetvertynivka in Trostyanets district of Vinnytsia region). The Hetman brought his Cossack army to help his son and on May 22-23, together with Tatars, they defeated Poles at Batih [16, p. 72; 18, pp. 359]. Under the pressure of circumstances, V. Lupu resumed talks with B. Khmelnytskyi. The other thing, which made him do that, was deterioration of relations with the rulers of neighboring Wallachia and Transylvania [21, p. 328]. The hospodar was not able to resist any longer because the Tymish's army that numbered 'tens of thousands of good Cossack knights' [1, p. 102] came up to the Moldavian border. Arriving in Iasi in late August of 1652 Tymish Khmelnytskyi married Rozanda Lupu. Chronicler V. Velychko wrote, "He (Tymish – O.B.) received a warm welcome and the wedding party was going on for the first, second, third and other days (...). After that he took his wife (Rozanda – O.B.) and left for his father Khmelnytskyi (Bohdan – O.B.) to Chyhyryn" [1, p. 103]. So, Khmelnytskyi with the help of her eldest son made the second successful Moldavian campaign with the purpose to restore the Ukrainian-Moldovan military and political alliance and become relatives with V. Lupu. It should be noted that the events of the second Moldavian campaign in 1652, fortunately, did not affect Bukovyna.

However, the campaign significantly influenced the foreign policy of the Moldavian hospodar who decided to use it for his having become relatives and having settled an alliance with the Hetman. "The old enemy, hospodar Matthew (Basarab. – O.B.), who, fearing the union between hospodar Vasyl and Cossacks, reported Turks on it, and with Rakoczy (Dierd II. – O.B.) began to conspire" [4, p. 105]. That is, the hospodars of Wallachia and Transylvania reacted negatively to the recovery of the Moldavian-Ukrainian union.

Meanwhile, the Sultan having learned of the union between Moldova and Ukraine did nothing against V. Lupu, as he had a hope that the Hetman would retain previous relations both with the Turks and Tatars [23, p. 209].

At the same time, Moldavian nobility turned away from their ruler. And the hospodars of Wallachia and Transylvania agreed with the opposition groupings of Moldavian boyars of V. Lupu displacement from the throne [24, p. 200]. Thus, the plot inspired by Logofet George Stefan against the Moldavian hospodar was organized. George Stefan was "a man who had already designed to capture the hospodar's throne (...). After being ambassador Logofet agreed his plans for ruling with Rakoczy (Prince of Transylvania – O.B.), and hospodar Matthew (Basarab – O.B.)" [4, p. 105]. Considering the fact that V. Lupu dismissed hired troops, the troops from Wallachia, Transylvania, and Moldavian boyars who joined them entered Moldova in March 1653 [21, p. 329-330]. The Moldavian hospodar learned of the march against him from Spafari Chohol. "The whole secret thing was opened for the hospodar (...). But he was not prepared for such a sudden turn of events" [4, p. 108-109]. Stamati Hadymbula was sent to Bohdan Khmelnytskyi with the news about those events. And V. Lupu, having taken his family and some boyars, saved his life fleeing from Iasi to Khotyn fortress [4, p. 108-109]. Semyhorodskyi troops led by Kimeni and Wallachian troops led by commander Duka seized Iasi on April 6 and declared the new Moldavian hospodar who became former Logofet G. Stephen [16, p. 72]. "So began the war between the Cossacks against Walachians (rebellious Moldavians), Munteanu (Wallachian) and Rakoczy (Transylvanians)," Hrushevskyi wrote [13, p. 521].

Interesting events of local importance took place that time in Chernivtsi. After the death of G. Mateyash (in early 1652) who was one of the largest landowners in Bukovyna (he owned 79 villages or their parts) his legacy was shared between his daughters Ilyana and Alexandra and his son Jeremiah. The latter received the villages of Zhuchka and Denysivka [9, p. 183-184]. During the aforementioned Boyars conspiracy, the owner of Denysivka was visternak Yordakiy, married to Alexandra Mateyash. Due to support of V. Lupu Chernivtsi City Council took advantage of those events and managed to return Denysivka 'clearings' to the Chernivtsi community with the help of new hospodar G. Stephen. However, having received the hospodar's certificate of July 18, 1653, boyar Yordakiy returned Denysivka, gaining the commitment of G. Stephen [10, c. 196; 20, p. 38-39]. Chernivtsi once and for all lost land areas on the left north of the Prut [30, p. 45]. It is worth mentioning the qualitative growth of property associated with Denysivka. In the early 17th century there were 'clearings' there, that is, unoccupied meadows among the bushes; and in 1627 on the site of those clearings 'the settlement of Denysivka' appeared; in 1645 the 'settlement' became the 'village of Denysivka.' Thus, for half a century the clearings had changed to the whole village because during the period from completion of the Khotyn war in 1621 and the Bohdan Khmelnytskyi Moldavian campaign in 1650 the city of Chernivtsi and its outskirts "were in relative peace" [20, p. 39].

The military and political situation both in Moldova and Bukovyna was destabilized in the result of a coup attempt. G. Stephan, having taken Iasi throne, sent a detachment led by Hetman Petrashko Moryanul and formed of "people of Hungarian troops and the Wallachian (as well as local)" to Khotyn in pursuit of V. Lupu. All treasures of the former Moldavian hospodar were taken from Nyamets castle to Khotyn. Vasyl Lupu, having known that G. Stephan sent the army to Khotyn and the boyar squads and mercenary troops were unwilling to protect him, ordered to cross the Dnister to Kamyanets to get protection from Kamyanets headman Petro Pototski [5, p. 107-108; 11, p. 206].

Most of the entourage of the former hospodar and the soldiers returned to Iasi to serve a new hospodar. They encountered G. Stephen army near Khotyn and were discussing for several hours who they supported, thus having allowed V. Lupu and his close people cross the Dnister without loss and taking their treasure. "The people of Khotyn seeing the fear and the rush at the crossing, rushed to plunder the convoy rear and managed to grab a lot of expensive clothes and silver" [5, p. 108]. The shootout took place between the people of hospodar G. Stephen and V. Lupu. During it even Khotyn people fired "from the castle using small cannons" and almost hit the former hospodar [5, p. 108].

Quite interesting is the criticism of former hospodar V. Lupu for underestimating the strategic Khotyn castle made by chronicler M. Kostin, stating, "I cannot keep silent about Khotyn castle. How it was not reasonable to leave it in the wrong hands! At least for the reliability of the crossing he had to put riflemen there. Do they need a lot of people to do that? Thirty Germans would have kept the castle for years defending it from the Moldavian and Hungarian armies. Or didn't they have enough food? Only bread alone having taken from one neighboring village or that from town could feed the castle around the year. Therefore, that castle if someone considers it carefully caused destruction of hospodar Vasyl's home. (...) If his wife were in the Khotyn castle, but not in Suceava, hospodar Stefan could not be able to capture the Khotyn castle so easy as he had done it in Suceava. (...) Would hospodar Stephan be able to take Khotyn castle when Khmil was in Husiatyn just a day's journey from Khotyn? A lot could have been done by hospodar Vasyl (...)" [5, p. 108; 11, p. 207].

Meanwhile, B. Khmelnytskyi having learned of the plot against his matchmaker sent to help him "Tymish and Colonel Bohun and twelve thousand good Cossacks" [1, p. 113]. Information on the number of Cossacks differs: according to different sources there were from 8 to 16 thousand soldiers. So in spring of 1653, the third Moldavian campaign of Cossacks started. Destroying the

first resistance in the town of Soroca, Cossack troops on April 21 defeated hospodar G. Stephen troops and took Iasi [16, p. 72]. Having erected a fortified camp in Iasi Tymish stayed there until the arrival of V. Lupu from Kamyanets. The news of the Cossacks victory the latter received while he was in Zhvanets where he crossed the Dnister. Arriving at Khotyn, V. Lupu tried to return the town diplomatically because of the garrison loyal to G. Stefan and led by mayor Hyzhdeu had already stayed there, but in vain. The castle had been under siege for months, until the "second coming of hospodar Stefan from Wallachia" [5, c. 108; 11, c. 209].

After returning to Iasi V. Lupu began preparing a new campaign against Wallachia. However, Cossack-Moldavian troops getting several victories in the battle near Wallachian village of Finta on May 17, 1653, suffered unfortunate defeat. V. Lupu ran to Iasi and T. Khmelnytskyi returned to Chyhyryn with the remnants of Cossack troops late May [16, p. 72-73; 23, pp. 211; 29, p. 148]. Shortly after that G. Stephan leading his troops entered Moldova and took the throne over again. V. Lupu tried to resist the invaders, but he was defeated in the first battle (August 6, 1653) and fled to Ukraine after crossing the Dnister [23, c. 212; 24, pp. 200-201].

Having attracted the support of Poland, G. Stefan Suceava started besieging the Suceava castle which garrison remained loyal to V. Lupu. The wife of the hospodar and his family and his treasures were there that time. In early August 1653 Tymish Khmelnytskyi leading 9 thousand Cossack troops came to help his father-in-law and on August 10 they were in Suceava. Having broken through the encirclement the Hetman's son led active defense of the fortress [16, p. 73]. It was the beginning of the fourth and final campaign of Cossacks in Moldova.

The army numbering 20 thousand soldiers formed by the Poles, Hungarians, Wallachian and Moldavians, G. Stephen supporters, stood against the Cossack army and Suceava garrison [16, p. 73]. T. Khmelnytsky bravely defended the fortress and made raids against enemies. Bohdan Khmelnytsky decided to help his son, but the Polish king at the head of a large army came to Podillia [15, p. 98]. Polish troops numbering 5-6 thousand soldiers led by Colonel J. Kondratskyi came to help G. Stephen as well [19, p. 107]. Though, chronicler M. Kostin implied only "one thousand Poles" [5, p. 118]. The king also sent Colonel Dynov who led a detachment of 600 Germans with four light cannons and one heavy cannon [5, p. 120]. They were to go through Chernivtsi and other Bukovyna settlements to get to Suceava [19, p. 107].

There were also Tatars in Tymish regiments. When Murza asked permission to let them go he was killed by the angry Hetman's son. The same night the Tatars left Suceava. They went first to Chernivtsi, and then they walked through Khotyn and moved in the direction of Mohyliv-Podilskyi. The Tatars did not stay in Chernivtsi for a long time, and near Khotyn they tried to break up groups of Khotyn pyrkelab Jora, but were defeated, and then the Tatars crossed the Dnister [5, c. 120; 11, p. 220].

The squad of opryshky (local rebels) led by Dytynka which was placed in Khotyn and Chernivtsi districts was active that time in Bukovyna. To suppress them G. Stefan sent a regular army led by 'stolnyk' Buchko which defeated all Dytynka's units [22, p. 69-70].

The fate of Tymish Khmelnytskyi was regrettable. In early September of 1653 during a cannon attack at Suceava fortress he was seriously wounded and died on September 4 or 5. The Cossacks led by Colonel M. Fedorovych defended Suceava till October 8 but had to surrender on honorable terms. With arms, flags and T. Khmelnytskyi's body they crossed the Dnister near Soroca [20, p. 40]. There is a legend according to which T. Khmelnytskyi's ashes were taken to his father through Chernivtsi and Khotyn. But this could not have happened because all roads to Khotyn and the town itself were occupied by the enemy [15, p. 99]. Therefore, this legend is fantasy on the contrary to facts.

When the Cossacks returned to Ukraine G. Stefan troops came up to Khotyn to join the Polish army. The Moldavian hospodar apologized to the King because he managed to send to Khotyn only a thousand of cavalry led by Khotyn pyrkelab Ionashko. And during the battle of

Zhvanets the Polish army was able to survive only because of the provisions supply from the territory of Bukovyna [19, p. 108].

Conclusion. During 1650-1653 Hetman Bohdan Khmelnytskyi made four military campaigns of Cossack troops in Moldova. Their goal was to prevent the union of the Moldavian hospodar with Poles, set up Moldavian-Ukrainian military and political agreements that were fixed by wedlock of Hetman's son Tymish and V. Lupu's daughter Rozanda. During the first campaign the Cossacks and Tatars plundered the country, took many Moldavian settlements and towns, including Chernivtsi and Khotyn and signed such a desirable alliance with the Moldavian hospodar. During the next two years V. Lupu did not fulfill his obligations that caused the second campaign to Moldova in summer 1652. The marriage of Tymish and Rozanda caused concern among Moldavian boyars, who threw V. Lupu from the Iasi throne with the help of Wallachian and Transylvanian people. Rebellious Logofet G. Stefan became a new hospodar of Moldova. Those events caused the third march of B. Khmelnytskyi troops to Moldova in April-May 1653. The success in the battles against the troops of G. Stephan changed to failures and defeats from Wallachian and Transylvanians troops. As a result V. Lupu lost the Moldavian throne. Having learned that, Khmelnytskyi sent Cossacks led by Tymish to the fourth and the last Moldavian campaign, which ended with the failure and the death of the Hetman's son.

Thus, the Moldavian campaigns were a complete failure for Hetman Bohdan Khmelnytskyi, they meant curtailing of his Danube policies, refusal of military assistance from the allies, the loss of time and a significant amount of Cossack forces, devastation in Bukovyna, which had further negative impact on both Moldova and Bukovyna, as well as Cossack Ukraine.

1. Величко С.В. Літопис / Відп. ред. О.В. Мишанич, пер., вст. Стаття, комент. В.О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – Т.1. – 371 с.
2. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т.2 (1648-1651). – 560 с.
3. Жерела до історії України-Руси. Том 4. Матеріяли до історії Галичини: Акти з р. 1648-1649 / упор. Степан Томашівський. – Львів: Друкарня Наукового Товариства Імені Т. Шевченка, 1898. – 418 с.
4. Костін М. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік / Пер. з рум. С. Семчинського / Український історичний журнал. – 1992. – № 10-11. – С. 97-110.
5. Костін М. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік / Пер. з рум. С. Семчинського / Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 107-122.
6. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки / Издана Временною Коммисією для разбора древних актов. – К.: Университетская типография, 1854. – 380 с.
7. Літопис Самовидця / відп. ред. А.Д. Скаба, підготував Я.І. Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
8. Archiva istorica a Romaniei / [Red. B. Petriceicu – Hrjdeu]. – Bucuresti: Imprimeria statului, 1865. – Т. II. – 176 р.
9. Balan T. Documente Bucovinene / Balan Teodor. – Iasi: Ed. TAIDA, 2005. – Vol. 7: 1464-1740. – XX, 318 р.
10. *Saproeui I.* Noi documente moldovenesti din arhive Vieneze // Anuarul Institutului de istorie ei arheologie "A.D. Xenopol". – Iasi, 1974. – Т. XI. – Р. 187-197.
11. Costin M. Letopiseoul Юarii Moldovei de la Aaron- vodO oncoace / [Costin M.] // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopiseoul ЮОrii Moldovei...: Cronici / Ongr. textelor, glosar ei indici de T. Celac. – ChieinOu: Huperion, 1990. – Р. 135-248.
12. Буковина: історичний нарис / [відп. ред. В.М. Ботушанський]. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
13. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол. П.С. Сохань (голова) та ін. – Т. 9, Кн. 1 (1650-1654). – К.: Наук. думка, 1996. – 880 с.
14. Дробіна Л. Буковина під час молдавського походу Б. Хмельницького 1650 р.: проблема ситуації в регіоні / Лілія Дробіна // Питання історії України: 36. наук. праць кафедри історії України ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2014. – Т. 17. – С. 128-133.
15. Добржанський О. Хотинщина: історичний нарис / О.Добржанський, Ю.Макар, О.Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 462 с.
16. Жуковський А. Історія Буковини / Аркадій Жуковський. – Чернівці: Час, 1991. – Ч.1: до 1774 р. – 120 с. – (перевидання).

17. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов: [отв. ред. Юрий Кондуфор]. – К.: Наук. думка, 1980. – 323 с.
18. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 1. – 800 с.
19. Масан О. Буковина як об’єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. / Олександр Масан // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.): [Кол. моногр.; В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю.І. Макар та ін.; за заг. ред. В.М. Ботушанського]. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 9-168.
20. Масан О. Чернівці в другій половині ХІV – ХVІІІ ст. (до 1775 р.) / Олександр Масан // Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). [Кол. монографія] В.М.Ботушанський, С.В.Біленкова, О.В.Добрянський та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 23-75.
21. Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма / Н.Мохов. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1964. – 440 с.
22. Нариси з історії Північної Буковини: [відп. ред. Ф.П. Шевченко]. – К.: Наука, 1980. – 338 с.
23. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть ХІV – начало ХІХ в.) / Под ред. Д.М. Драгнева. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 464 с.
24. Семенова Л.Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец ХІV – начало ХІХ в. (Очерки внешнеполитической истории). – М.: Индрик, 2006. – 432 с., ил.
25. Семенова Л.Е. Молдавия и Валахия в отношениях Порты со странами региона в середине ХVІІ в. / Лидия Семенова // Османская империя и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в ХVІІ в. – Ч. 1.: Главные тенденции политических взаимоотношений. – М.: Памятники ист. Мысли, 1998. – С. 234-241.
26. Скорейко Г.М. Хотинська фортеця у міжнародних угодах ХVІІ ст. / Ганна Скорейко // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці, 2000. – Т. 4. – С. 237-244.
27. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К.: Вид. дім “Альтернативи”, 2003. – 400 с.
28. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-ге вид., доп., переробл. – К.: Либідь, 1995. – 623 с.
29. Стати В. История Молдовы / Василе Стати. – Кишинев: S.n., 2002 (F.E.P. “Tipografia Centrala”). – 480 с. – (Серия “Pro Moldova”).
30. Kaindl R.F. = Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення / Пер. з нім. В.Ю. Іванюка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 329 с.

References:

1. Velychko S.V. Litopys / Vidp. red. O.V. Myshanych, per., vst. Statyya, koment. V.O. Shevchuka. – K.: Dnipro, 1991. – Т.1. – 371 s.
2. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei. Dokumenty i materialy v 3 t. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1954. – Т.2 (1648-1651). – 560 s.
3. Zherela do istoriyi Ukrayiny-Rusy. Tom 4. Materialy do istoriyi Halychyny: Akty z r. 1648-1649 / upor. Stepan Tomashivs'kyi. – L'viv: Drukarnya Naukovoho Tovarystva Imeni T. Shevchenka, 1898. – 418 s.
4. Kostin M. Litopys zemli Moldaviyi vid hospodarya Aaron v tsey bik / Per. z rum. S. Semchyn'skoho // UIZh. – 1992. - № 10-11. – S. 97-110.
5. Kostin M. Litopys zemli Moldaviyi vid hospodarya Aaron v tsey bik / Per. z rum. S. Semchyn'skoho // UIZh. – 1992. - № 12. – S. 107-122.
6. Litopys Hadyats'koho polkovnyka Hryhoriya Hrabanyky / Yzdana Vremennoyu Kommysieyu dlya razbora drevnykh aktov. – K.: Universytetskaya typohrafiya, 1854. – 380 s.
7. Litopys Samovydt'sya / vidp. red. A.D. Skaba, pidhotuvav Ya.I. Dzyra. – K.: Naukova dumka, 1971. – 208 s.
8. Archiva istorica a Romaniei / [Red. B. Petriceicu – Hrjdeu]. – Bucuresti: Imprimeria statului, 1865. – Т. II. – 176 p.
9. Balan T. Documente Bucovinene / Balan Teodor. – Iasi: Ed. TAIDA, 2005. – Vol. 7: 1464-1740. – XX, 318 p.
10. Caproeu I. Noi documente moldoveneesti din arhive Vieneze // Anuarul Institutului de istorie ei arheologie “A.D. Xenopol”. – Iasi, 1974. – Т.ХІ. – P. 187-197.
11. Costin M. Letopiseoul IOarii Moldovei de la Aaron- vodO oncoace / [Costin M.] // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopiseoul IOarii Moldovei...: Cronici / Ongr. textelor, glosar ei indici de T. Celac. – ChieinOu: Hyperion, 1990. – P. 135-248.
12. Bukovyna: istorychnyy narys / [vidp. red. V.M. Botushans'kyi]. – Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 1998. – 416 s.
13. Hrushevs'kyi M.S. Istoriya Ukrayiny-Rusy: v 11 t., 12 kn. / Redkol. P.S. Sokhan' (holova) ta in. – Т. 9, Kn. 1 (1650-1654). – K.: Nauk. dumka, 1996. – 880 s.

14. Drobina L. Bukovyna pid chas moldavs'koho pokhodu B. Khmel'nyts'koho 1650 r.: problema sytuatsiyi v rehioni / Liliya Drobina // Pytannya istoriyi Ukrainy: Zb. nauk. prats' kafedry istoriyi Ukrainy ChNU im. Yu. Fed'kovycha. – Chernivtsi: Tekhnodruk, 2014. – T. 17. – S. 128-133.
15. Dobrzahans'kyi O. Khotynshchyna: istorychnyy narys / O.Dobrzahans'kyi, Yu.Makar, O.Masan. – Chernivtsi: Molodyy bukovynets', 2002. – 462 s.
16. Zhukovs'kyi A. Istoriya Bukovyny / Arkadiy Zhukovs'kyi. – Chernivtsi: Chas, 1991. – Ch.1: do 1774 r. – 120 s. – (perevydannya).
17. Istoricheskie korni svyazey i druzhby ukrainskogo i moldavskogo narodov: [otv. red. Yuriy Kondufor]. – K.: Nauk. dumka, 1980. – 323 s.
18. Istoriya ukraiyins'koho kozatstva: Narysy: U 2 t. / Redkol.: V.A. Smoliy (vidp. red.) ta in. – K.: Vyd. dim "Kyievo-Mohylyans'ka akademiya", 2006. – T. 1. – 800 s.
19. Masan O. Bukovyna yak ob'ekt mizhnarodnykh vidnosyn z davnikh chasiv do 1774 r. / Oleksandr Masan // Bukovyna v konteksti yevropeys'kykh mizhnarodnykh vidnosyn (z davnikh chasiv do seredyny XX st.): [Kol. monohr.; V.M. Botushans'kyi, S.M. Hakman, Yu.I. Makar ta in.; za zah. red. V.M. Botushans'koho]. – Chernivtsi: Ruta, 2005. – S. 9-168.
20. Masan O. Chernivtsi v druhiy polovyni XIV – XVIII st. (do 1775 r.) / Oleksandr Masan // Chernivtsi: Istoriya i suchasnist' (Yuvileyne vydannya do 600-richchya pershoi pysemnoyi z'hadky pro misto). [Kol. monohrafiya] V.M.Botushans'kyi, S.V.Bilenkova, O.V.Dobrzahans'kyi ta in. Za zah. red. V.M.Botushans'koho. – Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2009. – S. 23-75.
21. Mokhov N.A. Moldaviya epokhi feodalizma / N.Mokhov. – Kishinev: Kartya Moldovenyaske, 1964. – 440 s.
22. Narysy z istoriyi Pivnichnoyi Bukovyny: [vidp. red. F.P. Shevchenko]. – K.: Nauka, 1980. – 338 s.
23. Ocherki vneshnepoliticheskoy istorii Moldavskogo knyazhestva (poslednyaya chetvert' KhIV – nachalo XIX v.) / Pod red. D.M. Dragneva. – Kishinev: Shtiintsa, 1987. – 464 s.
24. Semenova L.E. Knyazhestva Valakhiya i Moldaviya. Konets XIV – nachalo XIX v. (Ocherki vneshnepoliticheskoy istorii). – M.: Indrik, 2006. – 432 s., il.
25. Semenova L.E. Moldaviya i Valakhiya v otnosheniyakh Porty so stranami regiona v seredine XVII v. / Lidiya Semenova // Osmanskaya imperiya i strany Tsentral'noy, Vostochnoy i Yugo-Vostochnaya Evropy v XVII v. – Ch. 1.: Glavnye tendentsii politicheskikh vzaimootnosheniy. – M.: Pamyatniki ist. Mysli, 1998. – S. 234-241.
26. Skoreyko H.M. Khotyns'ka fortetsya u mizhnarodnykh uhodakh XVII st. / Hanna Skoreyko // Pytannya istoriyi Ukrainy: Zbirnyk nauk. statey. – Chernivtsi, 2000. – T. 4. – S. 237-244.
27. Smoliy V., Stepankov V. Bohdan Khmel'nyts'kyi. – K.: Vyd. dim "Al'ternatyvy", 2003. – 400 s.
28. Smoliy V.A., Stepankov V.S. Bohdan Khmel'nyts'kyi: Sotsial'no-politychnyy portret. – 2-he vyd., dop., pererobl. – K.: Lybid', 1995. – 623 s.
29. Stati V. Istoriya Moldovy / Vasile Stati. – Kishinev: S.n., 2002 (F.E.P. "Tipografia Central"). – 480 s. – (Seriya "Pro Moldova").
30. Kaindl R.F. = Kayndl' R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Istoriya Chernivtsiv vid naydavnishykh chasiv do s'ohodennya / Per. z nim. V. Yu. Ivanyuka. – Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2005. – 329 c.

Отримано 15.10.2016

UDC 94 (477)+32.019

OLEXANDR V. MOSIENKO

Zhytomyr State University named after Ivan Franko,
PhD student (History) (Ukraine)**INTERNAL AND EXTERNAL PROPAGANDA OF THE AUSTRO-HUNGARIAN
AND RUSSIAN EMPIRES IN THE SOUTH-WESTERN FRONT DURING
THE FIRST WORLD WAR**

Abstract. Article is devoted to the issues of ideological confrontation between the Austro-Hungarian and Russian empires during the World War I. Before the beginning of the war Ukraine was divided between two empires (the Russian and Austro-Hungarian). The problems of informational confrontation on the Ukrainian territory - Russian Empire's South-Western Front (Galician front of Austro-Hungary) are outlined. The article describes the propaganda techniques which turn the image of the "other" into an image of an enemy. Austro-Hungarian propaganda used "the threat from the east" image; Russian ideologists used the image of the German empire, which was oppressing the Slavs. Various aspects of the upcoming war informational support were developed by military theorists of both empires. On the eve of the conflict the principles, objectives and directions of propaganda have been defined. Since the beginning of the warfare these plans have found their embodiment in the specific tools. Both empires established institutions, which were involved in the creation and production of agitation materials, constantly expanding informational tools, techniques, and the sphere of its usage. The article reviews the techniques of propaganda during the First World War, which were presented by the media, especially periodicals. Its target audience were the population and soldiers. Brochures, posters, leaflets and postcards produce agitational messages with emotive connotation.

In the internal front area the visual propaganda was introduced with posters and postcards. The article outlines the means of agitation and propaganda among of army forces and the peaceful population during the First World War in the South-Western Front. On the basis of the propaganda implementation examples the importance of the war informational support which considered the religious, national, political peculiarities of the enemy army and state. The external propaganda, addressing the enemy armed forces and the population was carried out primarily via text message, those were: leaflets, appeals, and proclamations. The objectives of the war, attitudes toward allies and protagonists, front's updates are reflected in propaganda and contribute to the analysis of informational techniques of the early XX century. The findings received are illustrated with examples. The article outlines the condition of contemporary research and the prospects for further investigations.

Keywords: First World War, South-Western Front, posters, agitation, external propaganda, internal propaganda, enemy image.

МОСІЄНКО О.В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка, аспірант (Україна)

**ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПРОПАГАНДА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ТА
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ В РОКИ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Анотація. Стаття присвячена питанням ідеологічного протистояння між Австро-Угорською та Російською імперіями часів Першої світової війни. Австро-угорська пропаганда використовувала образ "загрози зі сходу", російські ідеологи – образ німецької імперії, що пригнічувала підданих слов'ян. На внутрішньому інформаційному фронті візуальна пропаганда була представлена плакатами та поштовими листівками. Зовнішня пропаганда на ворожу армію і населення здійснювалася передусім за допомогою

повідомлень текстового характеру: листівок, відозов та прокламацій. Висвітлено стан сучасного дослідження проблематики та окреслені перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: Перша світова війна, Південно-Західний фронт, плакати, агітація, зовнішня пропаганда, внутрішня пропаганда, образ ворога.

МОСИЕНКО А.В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка,
аспірант (Україна)

ВНУТРЕННЯЯ И ВНЕШНЯЯ ПРОПАГАНДА АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ И РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЙ НА ЮГО-ЗАПАДНОМ ФРОНТЕ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. Статья посвящена вопросам идеологического противостояния между Австро-Венгерской и Российской империями времен Первой мировой войны. Австро-венгерская пропаганда использовала образ “угрозы с востока”, российские идеологи – образ немецкой империи, угнетающей подданных славян. На внутреннем информационном фронте визуальная пропаганда была представлена плакатами и открытками. Внешняя пропаганда на вражескую армию и население осуществлялась, прежде всего, с помощью сообщений текстового характера: листовок, воззваний и прокламаций. Отражено состояние современного исследования проблематики и намечены перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: Первая мировая война, Юго-Западный фронт, плакаты, агитация, внешняя пропаганда, внутренняя пропаганда, образ врага.

Модернізація європейського суспільства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. призвела до суттєвого підвищення рівня грамотності населення, розвитку засобів інформації та становленню масового суспільства. На жаль, модернізація мала не лише позитивні наслідки – розвиток військових технологій та інформаційних війн також стали наслідками цих процесів. В умовах міждержавних протистоянь посилилася роль пропаганди. Від початку Першої світової війни масова пропаганда стала характерною рисою війн ХХ-ХХІ ст.

Актуальність дослідження проблематики теми використання пропаганди на українських теренах – Південно-Західному фронті Російської імперії (Галицькому чи Північному фронті Австро-Угорщини) визначається тим, що у вітчизняній історіографії відсутні комплексні дослідження, присвячені вивченню ідеологічного протистояння між імперіями Романових і Габсбургів. Метою роботи є огляд інструментарію інформаційного протистояння в роки Першої світової війни між Росією та Австро-Угорщиною.

Для розуміння специфіки інформаційної боротьби напередодні та під час Великої війни потрібно з’ясувати, як з уявлень та стереотипів про державу-сусіда створювався образ “іншого” і як зусиллями пропаганди цей образ перетворювався на образ ворога. Австро-угорська пропаганда з самого початку бойових дій експлуатувала стереотип традиційної “загрози зі сходу”. Трансформація образу “іншого” в образ ворога для російських ідеологів стосовно підданих імперії Габсбургів виявилася складнішою, оскільки ця держава була багатонаціональною, на відміну від моноетнічної Німеччини. Австрійським слов’янам російське суспільство симпатизувало. Крім того, слід враховувати, що початок війни сприяв піднесенню ідей панславізму [1, с.42].

Пропагандистський апарат був створений для інформаційного впливу на населення власної країни, населення союзних держав, ворога і нейтральних країн. Для досягнення ефективності відповідальні за це особи повинні були враховувати рівень розвитку освіти і культури населення, змінювати методи подачі повідомлень відповідно до вимог часу і місця.

Дослідження феномену інформаційного протистояння розпочалося відразу після завершення Першої світової війни та носило науково-прикладний характер. Першими дослідниками пропаганди Першої світової війни були Г. Ласуелл, П. Лазарсфельд та К. Ховланд. Феномен інформаційних операцій, сучасні методологічні проблеми інформаційної безпеки держави в контексті протидії інформаційним атакам аналізують у своїх працях вітчизняні вчені Г. Почепцов [15], І. Руснак і В. Телелим [17], В. Толубко, А. Рось [18], та інші. І. Руснак та В. Телелим розглядають термінологічні, концептуальні основи інформаційної боротьби, В. Толубко, А. Рось – відповідно структуру інформаційних війн та важливість дій з постійного захисту країни від таких атак. Серед сучасних зарубіжних дослідників особливостей австро-угорської та російської пропаганди варто виокремити Е. Абдрашитова [1], М. Волковського [6], Д. Гужву [8], Н. Голль [23]. Е. Абдрашитов зосереджує увагу на використанні військовополонених російської армії в контексті інформаційної політики часів війни. Російський дослідник М. Волковський розглядає три види інформаційного впливу: інформація, агітація і пропаганда в історичній перспективі, виділяючи окремий розділ для засобів інформації та механізмів контролю часів Великої війни. Д. Гужва розглядає розвиток російської військової періодики в роки Першої світової війни, зазначаючи недоліки і помилки, які знижували її ефективність. Австрійська дослідниця Ніколь-Мелані Голль розкриває причини і специфіку такого важливого завдання австрійської пропаганди, як створення образів героїв.

Вітчизняні вчені трактують інформаційну війну як нанесення шкоди інформаційній системі ворога за умов одночасного захисту власної інформаційної системи. Це нефізична атака на інформаційну інфраструктуру, метою якої є перемога в політичному, ідеологічному, національному чи територіальному конфлікті між державами [11, с. 140].

Важливість інформаційного забезпечення майбутньої війни розуміли військові теоретики обох імперій. Аналізуючи праці полковника Генерального штабу, ординарного професора Академії російського Генерального штабу О. Незнамова, написані на основі досвіду російсько-японської війни 1904-1905 рр., М. Волковський відзначає, що військовий теоретик Незнамов наголошував на важливості моральної підготовки населення й армії до війни. Він підкреслював, що для інформаційного забезпечення бойових дій необхідно стисло й узагальнено популяризувати політичну програму держави й цілі війни. На його думку, займатися такою ідеологічною обробкою повинні були духовенство й школа. Пояснення причин війни, мети, інформування про її хід полковник пропонував подавати, підкреслюючи національні моменти – використовуючи приклади з історії російського народу, подвиги предків, перемоги російської армії в попередніх війнах. Беручи до уваги, що об'єктом пропаганди буде малограмотне населення і мобілізовані, Незнамов наголошував, що основний акцент слід робити на стислість й емоційність [6, с. 456].

Н. Голль простежила подібні тенденції у теоретичних напрацюваннях генералітету Австро-Угорщини. Австрійський генерал від інфантерії Еміль фон Войнович, який очолював Військовий архів у Відні під час Першої світової війни, у 1910 р. опублікував есе “Думки про сучасну війну”. Войнович відзначав, що, крім необхідного оснащення, провіанту і налагодженої системи постачання, армії та цивільному населенню потрібен високий моральний дух. На його думку, майбутню війну можна виграти лише за умови “добровільної співпраці всього населення” на “внутрішньому фронті”. Ведення масової війни, що потребує мобілізації всієї держави, вимагає встановлення контролю і впливу на населення як запоруки досягнення такої співпраці. Єдність власного населення, на його думку, має бути морально посилена за допомогою зображення, інтерпретації, і звеличення військових подій. Втілювати в життя ці завдання має Державне агентство пропаганди, метою якого є забезпечення лояльності цивільного населення. Генерал розглядав офіційну пропаганду як обов’язкову складову “внутрішньої” і “зовнішньої”

військової політики [23, с. 213]. Під час війни було створено установу, яка відповідала за пропагандистську складову ведення війни виконувала посередницькі функції між армією та імперією – Військове прес-бюро. Його доповнювала так звана “Літературна група” Військового архіву. Таким чином, напередодні війни було визначено принципи, завдання та напрямки пропагандистської роботи. З початком бойових дій ці плани дістали втілення в конкретних засобах. З’явилися установи, що займалися створенням і випуском агітаційної продукції, постійно розширюючи інформаційні засоби, прийоми, сферу їх застосування. Техніки пропаганди часів Першої світової війни представлені засобами масової комунікації – насамперед періодичні видання, цільовою аудиторією яких було населення та військовослужбовці. Передача емоційно забарвлених повідомлень агітаційного характеру здійснювалася за допомогою брошур, плакатів, листівок, поштових листівок і т.п.

Внутрішня пропаганда. Позиції ворогуючих сторін розкривалися не лише в державних урядових документах, а й в друкованих засобах інформації, озвучувалися військовими, публіцистами, громадсько-політичними та релігійними діячами. Початок війни ознаменувався серією маніфестів та відозв з боку монархів та військових до власного населення та армії, населення областей, на території яких розпочалися бойові дії, та до потенційних союзників у стані ворога.

26 липня 1914 р. Микола II сповіщає народи своєї імперії, що росіяни не просто заступаються за несправедливо скривджену Сербію, а й “захищаючи гідність та безпеку Нашої Імперії, яка охороняється Богом, борються за праве діло” [7, с. 6]. У відповідь, в маніфесті австрійського імператора Франца-Йосипа від 28 липня зазначалось, що Габсбурзька монархія вимушена “взятися за меч” задля захисту престижу через підступи переповненого ненавистю ворога [9, с. 47]. 5 серпня були видані відозви до російського народу та народів Австро-Угорщини [7, с. 11]. Від імені Верховного головнокомандувача російської армії Миколи Миколайовича була видана відозва до поляків від 1 серпня 1914 р. [7, с. 9].

На внутрішньому (“домашньому”) інформаційному фронті серед візуальних засобів пропаганди першість утримували плакати та поштові листівки. З кожним роком війна потребувала додаткових коштів. В цих умовах Росія та Австро-Угорщина змушені були звертатись до системи внутрішніх військових позик – запозичували гроші у власних підданих. Без широкої агітаційної кампанії розраховувати на успіх не доводилось. Ця сфера стала ще одним важливим напрямком реалізації пропагандистської роботи в умовах війни. Відповідні структури розробляли та поширювали плакати, зі сторінок яких лунали заклики підписуватись на різноманітні внутрішні позики. До 1916 р. у Російській імперії агітація за підтримку державних позик здійснювалася через повідомлення у газетах. У 1916 р. Держбанк запозичив досвід союзників Росії по Антанті, та почав активно, поряд із текстовими оголошеннями, використовувати плакатну агітацію.

Як чинник суспільно-політичного життя плакат у роки війни відіграв не лише мобілізаційну роль, а й виступав інструментом формування історичної пам’яті. Найбільш активно використовувався образ “священної” війни, на обслуговування та підтримку якого спрямовувались зусилля пропагандистів. Часто на плакатах зображували священнослужителів чи святих заступників, що демонстрували інший, сакральний характер війни як протистояння сил добра і зла. Так, частина російських плакатів і листівок мала яскраво виражене національно-романтичне спрямування. Активно використовувалась стилістика билин та міфів, з яскраво вираженим імперським підтекстом. Найбільш поширеними стали образи св. Георгія, який вражає змія; Іллі Муромця, що перемагає багатоголову гідру, богатира на коні з прапором у руках, на якому зображений двоголовий орел [5, с. 86]. Подібна стилістика використовувалась на плакатах внутрішнього військового займу в Австро-Угорщині. Там широко експлуатувався образ середньовічного лицаря, як правило на коні, який вражає дракона. На обладунках часто фігурував імперський герб.

Іншими поширеними видами візуальної пропаганди були плакати, які закликали до благодійності, допомоги пораненим воїнам. В них найчастіше використовувалися образи медсестри, дружини, дівчини. Іноді зустрічаються образи поранених та покалічених воїнів. Завданням подібних плакатів, крім загальної мети – підняття та підтримки патріотичних настроїв, було стимулювання підтримки (матеріальної, моральної та фізичної) поранених, інвалідів, сиріт. Окрему групу плакатної пропагандистської продукції складали ті що відображали події війни (уславлення героїзму воїнів, тощо); персоніфіковані теми, присвячені керівникам держави, полководцям, в тому числі союзників.

Отже, російські й австро-угорські плакати Першої світової війни відрізнялися за художніми особливостями, але часто мали схожі сюжети та виконували одні й ті ж функції – створювали чіткий негативний образ ворога, формували патріотичні настрої серед населення, агітували допомогти своїй державі для досягнення перемоги. Слід відзначити, що плакати з різними сюжетами – тобто візуалізовані повідомлення – як в Російській, так й в Австро-Угорській імперії передусім використовувалися на “домашньому фронті” внутрішньої пропаганди, тобто орієнтувалися насамперед на власне населення. Як правило, промовистий сюжет доповнювався коротким гаслом-закликом на кшталт “хто своїми грудьми не відбиває ворога, нехай купує воєнну позику” (Росія), “Восьма військова позика – шлях до перемоги і миру” (Австро-Угорщина).

Художні твори періоду війни також несли ідеологічне навантаження [15, с. 19]. Під час війни важливим інструментом підтримання бойового духу та готовності перемагати стала поезія і проза. Проза була представлена публіцистикою: нариси (“Чотири доби під російським вогнем”), фельетони (І. Веселий, “Вільгельм з Сатаною”). В лубочній традиції випускалися поетичні твори патріотичного, сатиричного, фольклорного характеру, як наприклад вірші “Война России с Австро-Германией. Поэма крестьянина А.С. Метелкина”, “Вильгельм Кровавый и Франц-Иосиф Лукавый” та інші [14, с. 292].

Масштаби бойових дій і, як наслідок, велика кількість військовополонених викликали необхідність проведення агітаційних кампаній, спрямованих на подолання дезертирства та добровільної здачі в полон. На жандармські поліцейські відділення російської Південно-Західної залізниці був покладений обов’язок безкоштовно розповсюджувати серед нижніх чинів армії брошури із закликами зберігати вірність присязі, не здаватися в полон, не розголошувати військову таємницю, “йти на війну, як на поклик Божий” [21, арк. 1].

В пропагандистських цілях використовувалася сфера розваг. Через неї пропаганда увійшла у повсякденне життя кожної людини на фронті і в тилу. Заявив про себе й новий жанр образотворчого мистецтва – кінематограф. Глядачам у тилу демонстрували “Воєнну хроніку” [10, с. 83]. На позиції австро-угорських військ приїжджали похідні пересувні кінотеатри й артисти естради [3, с. 236]. У 1916 р. з пропагандистською метою у Відні було організовано Військову виставку для демонстрації громадськості трофеїв австро-угорської армії та флоту, що мали свідчити про їх подвиги [23, с. 229].

За допомогою цензури обидві держави контролювала засоби масової інформації, які в своїй повсякденній діяльності повинні були переконувати в неможливості військової поразки і обов’язкову перемогу. В Габсбурзькій монархії ця функція була закріплена за Військовим прес-бюро та “Літературною групою” Військового архіву. Виконуючи посередницькі функції між військовими й тилом, прес-бюро впливало на всю інформаційну систему Дунайської монархії. При військовому прес-бюро були акредитовані літератори, журналісти, художники, які готували статті з ілюстраціями та фотографіями, публікували пропагандистські твори. Так, “Літературна група” видала декілька книг з описом подвигів, які базувалися на нагородних листах, що надсилалися до Військового архіву. Наприклад, Алоїс Вельце у 1915 р. видав книгу “Наші офіцери. Епізоди з боротьби Австро-Угорської армії у Великій війні 1914-15 pp.”. У 1916 р. вийшла

аналогічна праця про героїв-солдат цього ж автора та книга про добровольців-санітарів Червоного Хреста у співавторстві з генералом Емілем фон Войновичем [23, с. 215].

Текстові та ілюстровані листівки також використовувалися для внутрішньої агітації, передусім армійських частин на передовій. Так, Австрійський Червоний Хрест для поповнення свого бюджету випускав листівки, на яких зображувалися герої війни, види передових позицій та місцевостей, в яких велися бої. Таким чином, листівки служили двом цілям – збору коштів й пропаганді патріотизму. У травні 1917 р. російський Тимчасовий уряд доповнив текстові листівки так званими летучками – відозвами на аркушах невеликого формату, в яких роз'яснювалася політика Тимчасового уряду [8, с. 48].

Приватні, зовнішньо незалежні газети Великобританії та Франції створювали ілюзію об'єктивності. Зовсім інша ситуація склалася в Російській та Австро-Угорській імперіях. Цензуровані офіційні "Вісники", різноманітні брошури та газети з затягуванням бойових дій викликали у солдатської аудиторії недовіру, яка посилювалася з кожним місяцем війни. Більше того, офіційні російські "Вісники", які випускали штаби фронтів, часто використовувалися австро-угорцями і німцями для отримання інформації про настрої в російській армії [19, с. 85].

Зовнішня пропаганда. Інформаційний вплив на ворожу армію й населення здійснювався передусім за допомогою листівок, відозв та прокламацій – тобто повідомлень текстового характеру.

В австрійському генштабі в 1914 р. були підготовлені прокламації польською мовою для мешканців Царства Польського. Там містилися заклики підтримувати австро-угорські та німецькі війська, нагадування героїчного минулого Польщі, трактувалось поняття західної цивілізації, спільної для поляків, німців та австрійців. Полякам обіцяли свободу віросповідання та звільнення від східного варварства та азійських орд [9, с. 55]. У серпні 1914 р. командування Південно-Західного фронту попереджувало начальника штабу військового генерал-губернаторства Галиції про прокламації нелегальних польських організацій. В них поляків закликали "єднатися з Головною командою Австро-Угорської армії для боротьби з російською владою" [22, арк. 78]. Аргументом територіальних претензій до прикордонних земель сусіда слугували карти. Пропагандисти пропонували орієнтуватись не на старі історичні, а на сучасні етнографічні кордони. Візуальним втіленням власної правоти в цих суперечках виступали новостворені карти [12, с. 52]. Східну Галичину (Червону Русь), Закарпаття і Північну Буковину (Угорську Русь), як землі, населені русинами-українцями, планувалося приєднати до Росії. У Відні вже після початку війни висувалися ідеї стратегічного покращення своїх східних кордонів – а саме приєднання Волині і Поділля.

В умовах позиційної війни війська практикували демонстрацію плакатів з гаслами, повідомленнями про перемоги своєї армії тощо. Так вчинили росіяни, коли 9 березня 1915 р. австро-угорський гарнізон фортеці Перемишль здався після піврічної облоги. По всій лінії окопів Південно-Західного фронту були виставлені плакати, що сповіщали австрійців про російську перемогу [4, с. 139]. Такі ж прийоми використовувалися під час Луцького прориву 1916 р. Російські розвідники виставляли плакати біля дротяних загороджень, в яких йшлося про успіхи російських військ. Це позитивно впливало на настрої своїх солдатів та офіцерів й пригнічувало австрійців [13, с. 49].

Новий вид збройних сил – авіація, використовувалася не лише для розвідки, а й в якості інструменту пропагандистської війни. З них скидали листівки над ворожими позиціями. Влітку 1915 р. в Тернопільській губернії (створена восени 1914 р. за зразком адміністративно-територіального поділу Російської імперії) воєнного генерал-губернаторства Галичини знаходили листівки, які австрійці скидали з аеропланів. В цих листівках містилися звернення до солдат російської армії, де нібито від імені російських емігрантів гарантували достойні умови для тих, хто здасться в полон [22, арк. 263-264].

Встановлення відносної стабільності на ділянці фронту на річці Стоход в листопаді 1916 р. викликало братання і обмін продуктами між росіянами та австро-німцями. Користуючись цим, російське командування наказало підкинути в окопи ворога прокламації німецькою та французькою мовами. Їх передавали разом з хлібом, нестача якого гостро відчувалася в австрійських й німецьких частинах на третьому році війни [2, с. 195].

Вже у серпні 1914 р., в день австрійської мобілізації, придворний радник Йозеф фон Ріттер Карабачек, директор Віденської Імператорської Придворної бібліотеки виступив з ініціативою збору всіх друкованих матеріалів, що стосуються війни. Після успішного наступу німецької та австро-угорської армій на ділянці Горлиці-Тарнув, австрійська влада розпочала з'ясовувати специфіку політики російської влади на звільнених територіях Галичини та Буковини на предмет виявлення випадків нецивілізованої поведінки російських військ та подальшого використання таких фактів в інформаційній боротьбі. Військовий архів Австрії збирав до своєї бібліотеки оригінали всіх російських прокламацій і відозв, які розповсюджувалися на території Галичини [20, с. 198-199].

До кінця війни Колекція Імператорської Придворної бібліотеки у Відні налічувала 52 000 екземплярів австро-угорських плакатів, листівок, книг та іншої продукції, що носила ідеологічний характер [24, с. 269]. Стосовно чисельних показників їх російських опонентів, то можна відзначити, що загальний тираж тільки одних плакатів, які закликали підписуватися на військову позику в 1916 – на початку 1917 рр. перевищив 2 млн. екземплярів [5, с. 85]. Про масштаби розгорнутої Тимчасовим урядом агітації в 1917 р. свідчить кількість офіційних видань, які були вислані у війська напередодні червневого наступу 1917 р. Так, до з'єднань Південно-Західного фронту було надіслано по 15 000 примірників газет "Известия" і "Голос солдата" [8, с. 49]. Кількість матеріалів, що мала пропагандистське значення, обчислюється сотнями тисяч. Це опосередковано свідчить як про можливості індустриальних держав швидко налагоджувати випуск друкованої продукції, так і про можливості нової зброї – інформаційної, що не потребувала значних фінансових затрат, але приносила конкретну користь й обійтися без якої в цій війні було вже неможливо. Як у випадку з іншими учасниками Антанти і Четверного союзу, організація систематичної та ефективної служби пропаганди росіян та австро-угорців вдосконалювалася протягом війни, розширивши агітаційні засоби, прийоми і сферу їх застосування.

Аналіз масиву російської пропагандистської продукції свідчить, що основну увагу в пропаганді приділено боротьбі з Німеччиною. Австро-Угорщині залишено значно менше уваги – як у візуальній компоненті, так і текстовій. З однієї сторони, це можна пояснити тим, що з затягуванням війни навіть сторонньому спостерігачеві ставала зрозумілою другорядна роль Дунайської монархії в Четверному союзі. Відповідно й російська пропаганда підкреслювала це й звертала увагу на основного винуватця війни – Німеччину. З іншого боку, стосовно Австро-Угорщини російським пропагандистам було важче сконструювати образ ворога. Адже наявність значної кількості слов'янського населення – апіорі "слов'янських братів" – ускладнювала створення єдиної ідеологічної конструкції ворога в інформаційній війні. Австро-угорська пропаганда апелювала до "загрози зі сходу" для європейської цивілізації.

Воюючі сторони намагалися розв'язати польське питання на власну користь. З суто військової точки зору, залучення додаткових людських ресурсів Польщі до лав власної армії дозволило б значно поліпшити ситуацію на Східному фронті для Троїстого союзу. У 1915 р. російські війська залишили Польщу. Результатом домовленостей між Німеччиною та Австро-Угорщиною стало проголошення 5 листопада 1916 р. маніфесту про створення самостійного Королівства Польського. Розвідувальна служба австро-угорської армії розповсюджувала маніфест повітряними кулями на Південно-Західному фронті. Результатом цього стало збільшення числа перебіжчиків-поляків [16, с. 173].

Таким чином, різноманіття засобів та прийомів пропагандистського впливу віддзеркалювало технічний та суспільно-політичний розвиток країн на початку ХХ ст. У період Великої війни формуються нові тенденції висвітлення реальності. Довоєнний пафос, уявлення і стереотипи мирного часу змінилися констатацією воєнних реалій; на шпальтах преси з'явилися оперативні публіцистичні та художні відгуки на епізоди війни – малюнки, фотографії, репортажі. Швидкість фіксації фактів та випуску готового продукту створювало відчуття безпосередньої участі у подіях. Агітаційні засоби у 1914-1918 рр. відіграли одну з головних ролей в спробі формування систем ідеологічних координат народів обох імперій, формуванні бажання боротьби з ворогом та об'єднання зусиль тилу і фронту.

Аналіз вітчизняної літератури з даної проблематики свідчить, що українські дослідники торкаються історії пропагандистської війни 1914-1918 рр., але обмежуються західним досвідом, не виокремлюючи інформаційну складову протистояння між Австро-Угорською та Російською імперіями на українських теренах. Питання інформаційного протистояння набуває особливої актуальності у сучасній історичній науці. Перспективним є подальше вивчення таких аспектів, як контент-аналіз агітаційної продукції, порівняння роботи російського та австро-угорського пропагандистського апарату, оцінка ефективності зусиль пропаганди обох сторін.

1. Абдрашитов Э.Е. Пленные россияне в информационной политике России в 1914-1917 гг.: внутриполитические и внешнеполитические аспекты: дис. докт. ист. наук: 07.00.02 / Э.Е. Абдрашитов. – Ставрополь, 2015. – 605 с.
2. Ананьев К.В. “Господи! Скоро ли кончатся наши муки!..” / К.В. Ананьев // Первая мировая: взгляд из окопа. – М.: Нестор-История, 2014. – С. 137-215.
3. Балла Т. Австро-венгерские солдаты на Русском фронте в 1914-1918 годах / Т. Балла, Г. Кисс // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов: Материалы Международной научной конференции 7-8 сентября 2004 года. – М., 2006. – С. 233-236.
4. Брусилов А.А. Мои воспоминания / А.А. Брусилов. – М: Вече, 2013. – 288 с.
5. Бугров А. “Чем больше денег... – тем ближе к победе”: государственный банк, искусство плаката и Первая мировая / А. Бугров, С. Татаринов // Родина. – 2011. – №4. – С. 84-86.
6. Волковский Н.Л. История информационных войн. В 2 ч. Ч. 1. / Н.Л. Волковский. – СПб: Полигон, 2003. – 512 с.
7. Год войны с 19 июля 1914 г. по 19 июля 1915 г. Высочайшие манифесты и воззвания Верховного главнокомандующего. – Петроград, 1915. – 588 с.
8. Гужва Д.Г. Информационное противоборство за влияние в русской армии (по материалам военной печати 1917-1918 гг.) / Д.Г. Гужва // Военно-исторический журнал. – 2008. – №1. – С. 47-50.
9. Локотош Б.Н. Записки штабс-капитана: Документальная повесть о почти забытой войне (1914-1918 гг.): в двух книгах. Кн. 1. / Б.Н. Локотош. – Луганск: Світлиця, 1996. – 160 с.
10. Локотош Б.Н. Записки штабс-капитана: Документальная повесть о почти забытой войне (1914-1918 гг.): в двух книгах. Кн. 2. / Б.Н. Локотош. – Луганск: Світлиця, 1996. – 172 с.
11. Малик І.Р. Інформаційні війни в Україні: історія, сучасний стан та перспективи / І.Р. Малик // Україна в системі глобального інформаційного обміну: теоретико-методологічні аспекти дослідження і підготовки фахівців: всеукраїнська наукова конференція, Львів, 27 травня 2011 р. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2011. – С. 140-142.
12. Милуков П.Н. Территориальные приобретения России / П.Н. Милуков // Чего ждет Россия от войны. – Петроград: Прометей, 1915. – С. 49-62.
13. Науменко А.О. Бойова діяльність військ 11-ї армії у травні-вересні 1916 року / А.О. Науменко // Воєнно-історичний вісник. – 2013. – №2. – С. 46-55.
14. Орлицкий Ю.Б. Первая мировая война в названиях русских поэтических книг / Ю.Б. Орлицкий // Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика: исследования и материалы. – М.: ИМЛИ РАН, 2013. – С. 288-295.
15. Почепцов Г.Г. Информационные войны. Основы военно-коммуникативных исследований / Г.Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук, 2000. – 213 с.
16. Ронге М. Разведка и контрразведка / М. Ронге. – М.: Воениздат НКО СССР, 1939. – 244 с.
17. Руснак І.С. Розвиток форм і способів ведення інформаційної боротьби на сучасному етапі / І.С. Руснак, В.М. Телелим // Наука і оборона. – 2000. – №2. – С. 18-23.
18. Толубко В.Б. Складові інформаційної боротьби / В.Б. Толубко, А.О. Рось // Наука і оборона. – 2002. – №2. – С. 23-28.
19. Філіпов С.В. Національний фактор і його врахування в агітації та пропаганді під час Першої світової війни / С.В. Філіпов // Воєнно-історичний вісник. – 2012. – №1(3). – С. 84-87.

20. Цвейг С. Вчерашний мир. Воспоминания европейца / С. Цвейг. – М.: Вагриус, 2004. – 352 с.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДІАУК), ф. 286, оп. 1, од. зб. 191, 10 арк.
22. ЦДІАУК, ф. 365, оп. 1, спр. 32, 338 арк.
23. Goll N. “Our Weddigen”: On the Construction of the War Hero in the k.u.k. Army. The “Naval Hero” Egon Lerch as an Example / Nicole-Melanie Goll // 1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I. – New Orleans: UNO Press, 2014. – С. 213-231.
24. Petschar H. Gathering War: The Collection Effort by the Imperial Court Library in Vienna during World War I / Hans Petschar // 1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I. – New Orleans: UNO Press, 2014. – С. 249-270.

References:

1. Abdrashitov E.E. Plennye rossiyane v informatsionnoy politike Rossii v 1914-1917 gg.: vnutripoliticheskie i vneshnepoliticheskie aspekty: dis. dokt. ist. nauk: 07.00.02 / E.E. Abdrashitov. – Stavropol', 2015. – 605 s.
2. Anan'ev K.V. “Gospodi! Skoro li konchatsya nashi muki!...” / K.V. Anan'ev // Pervaya mirovaya: vzglyad iz okopa. – М.: Nestor-Istoriya, 2014. – С. 137-215.
3. Balla T. Avstro-vengerskie soldaty na Russkom fronte v 1914-1918 godakh / T. Balla, G. Kiss // Poslednyaya vojna Rossiyskoy imperii: Rossiya, mir nakanune, v khode i posle Pervoy mirovoy voyny po dokumentam rossiyskikh i zarubezhnykh arkhivov: Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii 7-8 sentyabrya 2004 goda. – М., 2006. – С. 233-236.
4. Brusilov A.A. Moi vospominaniya / A.A. Brusilov. – М.: Veche, 2013. – 288 s.
5. Bugrov A. “Chem bol'she deneg... – tem blizhe k pobeде”: gosudarstvennyy bank, iskusstvo plakata i Pervaya mirovaya / A. Bugrov, S. Tatarinov // Rodina. – 2011. – №4. – С. 84-86.
6. Volkovskiy N.L. Istoriya informatsionnykh voyn. V 2 ch. Ch. 1. / N.L. Volkovskiy. – SPb: Poligon, 2003. – 512 s.
7. God voyny s 19 iyulya 1914 g. po 19 iyulya 1915 g. Vysochayshie manifesty i vozzvaniya Verkhovnogo glavnokomanduyushchego. – Petrograd, 1915. – 588 s.
8. Guzhva D.G. Informatsionnoe protivoborstvo za vliyanie v russkoy armii (po materialam voennoy pechati 1917-1918 gg.) / D.G. Guzhva // Voенно-istoricheskiy zhurnal. – 2008. – №1. – С. 47-50.
9. Lokotosh B.N. Zapiski shtabs-kapitana: Dokumental'naya povest' o pochte zabytoy voyne (1914-1918 gg.): v dvukh knigakh. Kn. 1. / B.N. Lokotosh. – Lugansk: Svitlitsya, 1996. – 160 s.
10. Lokotosh B.N. Zapiski shtabs-kapitana: Dokumental'naya povest' o pochte zabytoy voyne (1914-1918 gg.): v dvukh knigakh. Kn. 2. / B.N. Lokotosh. – Lugansk: Svitlitsya, 1996. – 172 s.
11. Malyk I.R. Informatsiyni viyny v Ukraini: istoriya, suchasnyy stan ta perspektyvy / I.R. Malyk // Ukrayina v systemi hlobal'noho informatsiynoho obminu: teoretyko-metodolohichni aspekty doslidzhennya i pidgotovky fakhiivtsiv: vseukrayins'ka naukova konferentsiya, L'viv, 27 travnya 2011 r. – L'viv: Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu “L'viv's'ka politekhnika”, 2011. – С. 140-142.
12. Milyukov P.N. Territorial'nye priobreteniya Rossii / P.N. Milyukov // Chego zhdet Rossiya ot voyny. – Petrograd: Prometei, 1915. – С. 49-62.
13. Naumenko A.O. Boyova diyal'nist' viys'k 11-yi armiyi u travni-veresni 1916 roku / A.O. Naumenko // Voenno-istorichnyi visnyk. – 2013. – №2. – С. 46-55.
14. Orlitskiy Yu.B. Pervaya mirovaya vojna v nazvaniyakh russkikh poeticheskikh knig / Yu.B. Orlitskiy // Russkaya publitsistika i periodika epokhi Pervoy mirovoy voyny: politika i poetika: issledovaniya i materialy. – М.: IMLI RAN, 2013. – С. 288-295.
15. Pocheptsov G.G. Informatsionnye voyny. Osnovy voenno-kommunikativnykh issledovaniy / G.G. Pocheptsov. – М.: Refl-buk, 2000. – 213 s.
16. Ronge M. Razvedka i kontrrazvedka / M. Ronge. – М.: Voenizdat NKO SSSR, 1939. – 244 s.
17. Rusnak I.S. Rozvytok form i sposobiv vedennya informatsiynoyi borot'by na suchasnomu etapi / I.S. Rusnak, V.M. Telelym // Nauka i oborona. – 2000. – №2. – С. 18-23.
18. Tolubko V.B. Skladovi informatsiynoyi borot'by / V.B. Tolubko, A.O. Ros' // Nauka i oborona. – 2002. – №2. – С. 23-28.
19. Filipov S.V. Natsional'nyy faktor i yoho vrakhuvannya v ahitatsiyi ta propahandi pid chas Pershoi svitovoyi viyny / S.V. Filipov // Voenno-istorichnyi visnyk. – 2012. – №1(3). – С. 84-87.
20. Tsveyg S. Vcherashniy mir. Vospominaniya evropeytsa / S. Tsveyg. – М.: Vagrius, 2004. – 352 s.
21. Tsentral'nyy derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrayiny u m. Kyiv (dali – TsDIAUK), f. 286, op. 1, od. zb. 191, 10 ark.
22. TsDIAUK, f. 365, op. 1, spr. 32, 338 ark.
23. Goll N. “Our Weddigen”: On the Construction of the War Hero in the k.u.k. Army. The “Naval Hero” Egon Lerch as an Example / Nicole-Melanie Goll // 1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I. – New Orleans: UNO Press, 2014. – С. 213-231.
24. Petschar H. Gathering War: The Collection Effort by the Imperial Court Library in Vienna during World War I / Hans Petschar // 1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I. – New Orleans: UNO Press, 2014. – С. 249-270.

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ**TARAS R. KOVALETS**

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, PhD (History) (Ukraine)

IN FRONT OF THE CRITICS.**ONE UKRAINIAN HISTORICAL RESEARCH AND POLISH EDITION
(V. Pylypenko. The Face of the Enemy, Polish Antitürkish Literature in the middle XVI – middle XVII centuries)****КОВАЛЕЦЬ Т.Р.**Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
кандидат історичних наук (Україна)**ПЕРЕД ЛИЦЕМ КРИТИКИ.****ОДНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ПРАЦЯ ТА ЇЇ ПОЛЬСЬКЕ ВИДАННЯ
(Рецензія на книги: Пилипенко В. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI ст. – середини XVII ст. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2014. – 232 с.; Pylypenko W. W obliczu wroga. Polska literatura antyturcka od połowy XVI do połowy XVII wieku / tłum. P. Tafiowski. – Оньвіксім: Napoleon V, 2016. – 192 s.)****КОВАЛЕЦЬ Т.Р.**Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича,
кандидат исторических наук (Украина)**ПЕРЕД ЛИЦОМ КРИТИКИ.****ОДНА УКРАИНСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ РАБОТА И ЕЕ ПОЛЬСКОЕ ИЗДАНИЕ
(Рецензия на книги: Пилипенко В. Перед лицом врага. Польская антитурецкая литература середины XVI в. – середины XVII в. – К.: Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, 2014. – 232 с.; Pylypenko W. W obliczu wroga. Polska literatura antyturcka od połowy XVI do połowy XVII wieku / tłum. P. Tafiowski. – Оньвіксім: Napoleon V, 2016. – 192 s.)**

2014 року світ побачило монографічне дослідження чернігівського історика Володимира Пилипенка, присвячене темі актуальній і майже не розробленій вітчизняною історіографією: йдеться про вивчення окремого антитурецького напрямку в літературі Польського Королівства середини XVI – середини XVII ст. Через два роки з'явився польський переклад книги. Метою нашої рецензії є різноплановий аналіз змісту і форми українського¹ та польського видання вказаної роботи.

Дослідження нове й оригінальне

Мета, яку поставив перед собою автор рецензованої монографії, полягала в дослідженні “турчиків”², себто антитурецької літератури визначеного періоду, в досить оригінальному ракурсі. Як довідуємося вже з передмови, В. Пилипенка цікавили “не приклади військових дій польського війська проти татар та турків, перераховані та описані в публіцистичних творах, а трактування причин, природи та способів уникнення цих явищ, викладені авторами” [4, с. 10]. Україні у цій книзі справді належить виняткове, доміантне місце: під час відбору аспектів для дослідження “акцент був зроблений на тих, що безпосередньо стосуються українських земель у складі Польсько-Литовської держави. Саме тому поза [...] увагою залишилася проблема культурного впливу Сходу на Польщу, проблема сарматизму [...], етнографічний контекст антитурецьких текстів

тощо” [4, с. 13]. Крім того, В. Пилипенко вивчав не самі напади турків і татар на Річ Посполиту, а “способи протидії, які пропонували автори, оцінки ситуації, що давали історики того часу” [4, с. 26]. Отож, дослідницькі завдання виявилися справді специфічними і ще й тому вартими уваги.

Щодо структури монографії, то вона складається з авторської передмови, оглядів історіографії та джерел дослідження, восьми розділів, післямови як певного узагальнення праці, ряду додатків – фрагментарних перекладів українською мовою низки відповідних важливих джерельних матеріалів³, присвячених антитурецькій тематиці, переліків джерел, літератури та анотацій українською, польською і англійською мовами.

У початковому розділі, присвяченому аналізу “турчиків” у Польській Короні до середини XVI ст., розглянуто процес формування антитурецької літератури як жанру, саме з цією метою вивчаються погляди Філіпа Каллімаха, автора “Турецької хроніки” Костянтина з Островіци, Марчіна Бельського, Станіслава Оріховського-Роксолана, Яна Тарновського, Валентія Ецка, Яна Дантишека, Станіслава Сарніцького, Бартоша Папроцького. За спостереженням В. Пилипенка, остаточно “турчики” як окремий напрям у польській публіцистиці з’явилися завдяки творчим зусиллям С. Оріховського.

Короткий другий розділ монографії містить характеристику образу і призначення шляхти та посполитого рушення для захисту Речі Посполитої від турецької і татарської загрози у творах Фрича Моджевського, Яна Тарновського, Станіслава Сарніцького і Северина Бончальського. Автором констатовано нищівну критику посполитого рушення, котре не могло впоратися з татарськими нападами.

У книжці розглядаються також проекти колонізації України і реформування війська. Особливо прискіпливо В. Пилипенко тут аналізує доробок Юзефа Верещинського, Пйотра Грабовського, Шимона Старовольського і Станіслава Конєцпольського. Автором монографії добре показано розвиток зацікавлення в публіцистиці Речі Посполитої проблемою освоєння Подніпров’я і створення потужного війська для захисту цих рубежів, водночас стверджено, що, попри різноплановість таких проектів, їм була притаманна абстрактність і відірваність від реальності, внаслідок чого всі вони залишилися тільки на папері.

У четвертому розділі праці порушено екзотичне питання про побутування антитурецької тематики в часи міжкоролів’я на сеймиках та сеймах і дебати довкола особи короля крізь призму протистояння Речі Посполитої та Близької Порти. Досліджено також бачення елітою Речі Посполитої турецької військової потуги і різноманітних шляхів її знищення, починаючи від С. Оріховського та закінчуючи проектами наступальної війни, що з’явилися в рамках антитурецької політики короля Владислава IV. Цей виклад містить не тільки всебічний аналіз уже відомих історіографії далекосяжних проектів відвоювання територій Європи та Азії, котрі перебували під контролем Порти, стирання цієї держави з лиця світу об’єднаними силами християнських володарів. Цінний він насамперед залученням до наукового обігу двох досі незнаних цікавих анонімних документів, віднайдених В. Пилипенком у польських архівах [4, с. 122-124, 131-132].

У шостому розділі “Правда та вигадки про турків і татар” розглянуто їх образи крізь призму символів та алегорій, подаваних публіці, – дракона, собаки, вовка тощо. Цікавим є дослідження тенденційної ідеалізації образу Порти й усталеної демонізації татарського світобачення, занять, зовнішнього вигляду.

Окремим розділом подається аналіз сприйняття запорозького козацтва у протистоянні Речі Посполитої з Османською імперією тогочасних інтелектуалів Алессандро Гваньїні, Йоахіма Бельського, Симона Пекаліда, Кшиштофа Пальчовського та ін., яке коливалося від різко негативного (через постійне псування козаками

міждержавних стосунків) до “прагматичного”, коли в запорожцях бачилось головних оборонців держави й радилося польському урядові з ними активно співпрацювати.

У монографії спеціально простежено наповнення ідеї лицарської школи на українських землях, спрямованої на відбиття турецької і татарської загрози. Ця школа існувала у двох вимірах – літературного топосу, заґрунтованого на обов’язковій шляхти захищати свою державу, та цілком реального – як державної установи з визначеним устроєм та системою навчання.

У післямові вчений узагальнює мотиви й сюжети антитурецької літератури, на яких ґрунтувався тогочасний світогляд шляхти, – образ потужного ворога, підготовки до боротьби з ним, невідворотності війни, пошуку союзників і т. под.

При глибшому ознайомленні з рецензованою монографією кидається у вічі дещо претензійне формулювання її назви, а саме використання поняття “польська антитурецька література”. У передмові В. Пилипенко з цього приводу висловлюється так: у його праці “поняття польський твір має чітку географічну детермінату – воно означає текст, прив’язаний до польської частини Речі Посполитої” [4, с. 14]. Проте такий аргумент хтозна чи можна вважати за достатньо переконливий: якщо дотримуватись того ж принципу, то, скажімо, українську літературу ХІХ ст. треба кваліфікувати як російську лише з того міркування, що вона творилась на теренах Російської імперії, а твори українських авторів, котрі проживали в межах Австрійської імперії, – відповідно австрійськими. Тут доречно згадати, що й сам “засновник “турчиків” Станіслав Оріховський-Роксолан відкрито позиціонував себе як українець (русин); прямо ототожнювали власну сутність з українським народом інші автори антитурецької літератури, чії твори проаналізовані у книжці В. Пилипенка, – Северин Наливайко, Юрій Немирич, із певними застереженнями – русини “польської нації” (*gente Ruthenus, natione Polonus*) Марчін (Мартин) Пашковський чи Юзеф Верещинський і т. д. Більш раціональним у цьому випадку видається вживання поняття “антитурецька література у Польській Короні”, котре, з нашого погляду, більш точно відображає зміст монографії⁴.

Вартим уваги є новаторський підхід історика до адаптації польських антропонімів. В. Пилипенко справедливо вказав на складність такої адаптації, зауваживши, що польські назви людей він передавав, “використовуючи фонетичний принцип українського правопису” [4, с. 14]. Зізнаємось, що такий метод дуже імпонує й нашим поглядам, та все ж застосований він у монографії непослідовно. Якщо ряд антропонімів адаптовуються максимально близько до їх “звучання”, наприклад, Кшиштоф Варшевіцький (*Krzysztof Warszawicki*), Теодор Вежбовський (*Teodor Wierzbowski*) та ін., то в багатьох інших випадках В. Пилипенко вдається до підбору українських відповідників польських імен або ж неточно транслітерує їх окремі фрагменти (так, вживаються антропоніми “Казимир” замість “Кажімеж” Туровський (*Kazimierz Turowski*), “Сигізмунд” замість “Зигмунт” (*Zygmunt*), “Урсула Аугустиняк” замість “Уршуля Аугустиняк” (*Urszula Augustyniak*), “Тереза Хинчевська-Геннель” замість “Тереса Хинчевська-Хеннель” (*Teresa Chynczewska-Hennel*), “Владислав Томкевич” замість “Владислав Томкевіч” (*Władysław Tomkiewicz*). Зауважуємо також різнобій зі збереженням/асиміляцією пом’якшення “с” у суфіксах польських прізвищ: зберігається воно, скажімо, в іменах “Анна Кшевіньська” (*Anna Krzewiecka*), “Януш Биліньський” (*Janusz Bylicski*), тоді як у більшості випадків пом’якшення “с” все ж асимілюється, скажімо, “Ян Пірожинський” (*Jan Pirojyski*) тощо.

Неважко помітити уже з перших наведених у монографії польськомовних цитат, що В. Пилипенко послуговувався принципом максимального збереження оригінального правопису досліджуваних документів. Проте перевірка якості перекладу ряду цитованих фрагментів засвідчила, що він не позбавлений певних неточностей, а іноді й прикрих помилок. Наприклад, при зіставленні оригінальної версії та перекладу уривків поезії

Б. Папроцького помічаємо наступне: згадку про пограбовану татарами “Ziemik na wszystkim obfito / W Bydio w Konie y w zboia / Ruskim znamienit” [2, с. 200] В. Пилипенком перекладено як “землю Руську на все багату, / Волами, кіньми і збіжжям знамениту” [4, с. 45], хоч слово “bydio” означає не “воли”, а “худоба”. Інший фрагмент (“Piacz Ruskie Krainy swej druiny wierney / Z ktorych niedawno mieli mur tak mowi pewny. / Ten teras rozwalili okrutni Poganie. / A i ci czym oni zwali / to przechodzenie. / Tway to dzien Mur Cna POLSKO alez barzo siaby / Radzko bndi ostroinieysza dodaway mu rady” [2, с. 228] перекладено так: “Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною, / з котрих недавно мали мур, як мовлять, певний. / І вже чим оті звались, то сходить нанівець. / Твій то нині Мур Гідна ПОЛЬЩА, але ж дуже слабкий, / Керуй надалі обережніше, давай йому поради” [4, с. 45, також повтор на с. 186].

Отож, крім пропущеного рядка, у наведеному уривкові трапляються певні хиби стилю й неточності перекладу: “rewny” означає тут “надійний” (українське значення слова “певний”, попри ідентичне звучання, цілком інакше), а “radzko” є не чим іншим, як скороченням “radzko ci”, тобто “раджу тобі” [4, с. 45, повтор на с. 186]⁵. Усе ж наголосимо, що подібні помилки у рецензованій монографії радше виняток, ніж закономірність, а польські цитати (у т. ч. специфічні старопольські і латинські слова та конструкції) загалом перекладено на доброму фаховому рівні.

У виданні також подано численні ілюстрації, що стосуються теми дослідження. Однак якщо походження деяких із них ще можна зрозуміти (скажімо, титули книг), то звідки взята переважна більшість зображень не вказано. Стосовно редагування тексту. Трапляються стилістичні та орфографічні помилки, окремі вади технічного оформлення, які, однак, істотно не псують загального позитивного враження.

Підводячи підсумок, передусім відзначимо новаторство в інтердисциплінарному ракурсі дослідження, яке було проведено на зламі історії та літературознавства, всесвітньої історії та історії України. Монографія В. Пилипенка – унікальне явище в нашій історіографії не тільки з огляду на розробку актуальної та малодослідженої вітчизняними істориками проблеми. Значущості праці надають свіжий, незаангажований, позбавлений стереотипності аналіз автором інтелектуального доробку десятків публіцистів Польської Корони (не можна не згадати і про твори новознайдені та введені до історіографічного обігу) крізь призму чітко поставлених і реалізованих завдань, оригінальний погляд на проблему і нестандартні висновки. Заслуговує схвалення також стиль написання монографії: йому фактично чужа академічна сухість, текст В. Пилипенка написаний у сучасній манері із застосуванням цікавих та яскравих порівнянь, образності, тому сприймається легко не тільки істориками, які “в темі”, а й пересічними читачами. Зауважені огріхи не знижують високого наукового рівня дослідження, а їх виявлення, сподіваємось, допоможе поліпшити наступне видання монографії.

Труднощі перекладу, або Видання польське

Переклад польською мовою сучасної української історичної монографії, та ще й здійснений за ініціативи польських дослідницьких кіл – подія неймовірно рідкісна, щоб не сказати – поодинокі. Взявся за таку місію працівник факультету журналістики, інформації та бібліології Варшавського університету (перед тим викладач історичного факультету Університету Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні), історик та бібліолог, доктор хабілітований Піотр Тафіловський (Piotr Tafliowski). Наукові інтереси польського дослідника і В. Пилипенка загалом збігаються: П. Тафіловський тривалий час розробляє наукову тему, присвячену суспільній комунікації у Польській Короні із середини XIV – до середини XVI ст. на тлі турецької загрози (зокрема, вона лягла в основу його праці хабілітаційної), у межах якої було простежено розвиток жанру антитурецької літератури [9]. Інакше кажучи, праця українського історика багато в чому продовжує розробки його польського колеги.

Польське видання було підготовлено доволі швидко і вже в 2016 році побачило світ у відомому видавництві “Napoleon V”. Пригляньмося ж зблизька і до нього.

Перед нами ніби та ж книга – і багато в чому інша. Зміст підказує, що з’явилися два нові елементи структури праці – вступне слово перекладача та окремо подані ілюстрації, водночас зникли додатки (тут переклад українською окремих джерельних матеріалів був просто зайвим). Вступне слово до видання є не чим іншим, як розширеним варіантом вже згаданого огляду-рецензії книги В. Пилипенка, котрий з’явився у серпні 2015 року у блозі П. Тафіловського [10].

П. Тафіловський, даючи загальну характеристику виданню, представленому на розсуд польського читача, щиро здивувався зацікавленням проблемою “польської антитурецької публіцистики” вченого із закордону, однак пояснив це тим, що В. Пилипенко, “житель давніх кресів Речі Посполитої”⁶, міг перейматися питаннями їх оборони від татар і турків.

Перекладач привітав зусилля, які український історик доклав під час архівного пошуку, відзначив повноту дослідження: автор “сягнув не тільки по тексти найбільш відомих старопольських авторів, однак також нагадуючи неодноразово доробок їх забутих колег”. Сподобалася П. Тафіловському й інтерпретація В. Пилипенком джерельних матеріалів, яку він сприйняв “із великим інтересом”.

Примітно, що з-під пера перекладача з’явилися також перші критичні зауваження до змісту і форми праці українського історика. Із деякими з них важко не погодитися. Наприклад, із тим, що автор зосередився загалом на публіцистиці, зрідка лиш сягав до поетичних творів, “цілком оминаючи інші жанри літератури”, а також, що зміст книги не зовсім відповідає її назві. Водночас чимало інших закидів, здається, не мають під собою глибшого підґрунтя: скажімо, це претензії до поверховості аналізу антитурецьких проєктів Філіпа Каллімаха, дарма що хронологічно вони лежать поза межами дослідження; або ж твердження, начебто В. Пилипенко у своєму тексті “надто часто подає помилкові дати” – знаходячи при цьому тільки одну таку помилку українського колеги [8, s. 12].

П. Тафіловський, намагаючись окреслити загальну тематику книги, сконстатував, що загалом вона “присвячена відношенню (ставленню??) польських публіцистів до трьох народів, із якими Річ Посполита мала справу на своїх південно-східних рубежах”, називаючи одним із цих народів, поряд з турками і татарами (як би це дивно не звучало), козаків. Також польський історик зауважив у В. Пилипенка “незнання багатьох важливих монографічних праць”, помилки у бібліографічних описах та надто вільне цитування джерел [8, s. 7-9].

Перекладач наголосив, що праця з українським текстом була для нього “новим досвідом” [8, s. 8]. До того ж це не перше видання іноземною мовою, перекладене П. Тафіловським, йому належить кілька перекладів книг з угорської на польську. Загалом робота з монографією В. Пилипенка, одразу відзначимо, увінчалася успіхом: зусилля перекладача не пішли намарне, переклад цілком читабельний і загалом передає основний зміст українського видання. Не позбавлений він усе ж певних систематичних вад, нагромадження яких призводить до того, що польська версія книги видається схожою радше на недоправлену чернетку, ніж на завершений чистовик. Недоліки ці вимагають ширшого обговорення.

Детальне звірвання оригінального та перекладеного текстів нами було проведено тільки на базі якогось десятка сторінок авторської передмови (далі воно здійснювалося вибірково), однак його результати досить показові. Насамперед кидається у вічі поява певних конструкцій, відсутніх в оригіналі та непринципово потрібних для передачі змісту. Скажімо, фрагмент про те, що турки перед Європою постали у вигляді “грізної сили, з якою довелося рахуватися”, у П. Тафіловського інтерпретовано у “groźna siła, z którą sik okazało” (тут і далі підкреслюємо фрагменти, яких нема у В. Пилипенка. – Т. К.), należy

sik liczuj” (тобто “грізної сили, з якою, як виявилось, довелося рахувати”) [4, с. 5; 8, s. 11]. Або ж речення “Географія творів була досить широкою: від Іспанії до Московії” передано: “Geografia tego typu tworczości objęła cały jego obszar od zachodu po wschód: od Hiszpanii do Moskwy” (“Географія творів такого типу охопила цілий його обшир від заходу до сходу: від Іспанії до Московії”) [4, с. 6; 8, s. 11]. Подекуди П. Тафіловський намагався виправити “неточності” оригінального стилю, наприклад, речення “Одним із аргументів “за” московського кандидата була спільна боротьба проти турків” він перекладає “Jednym z argumentów za ofertą moskiewskiego kandydata była obietnica podjęcia wspólnej walki z Turkami” (“Одним із аргументів “за” пропозицію московського кандидата була обіцянка початку спільної боротьби з турками”) [4, с. 11; 8, s. 17].

Якщо такі вставки можна виправдати намаганнями перекладача надати викладу стрункості і логічності, то досить поширений помилковий переклад окремих слів є вагомим недоліком видання. Так, фраза “перемога турків” трансформувалася у “osmańska przewaga” (“османська перевага”), “межова подія” (між певними періодами) у “zagraniczne wydarzenie” (“подія за кордоном”) [4, с. 7; 8, s. 12], “на мою думку” в “o ile wiem” (“наскільки знаю”) [4, с. 8; 8, s. 13], “обсяг” (публіцистики) у “zakres oddziaływania” (обшир впливу) [4, с. 9; 8, s. 15], “бажаний союзник” у “ważny sojusznik” (“важливий союзник”) [4, с. 11; 8, s. 16], “антитурецькі прагнення” у “antyturckie projekty” (“антитурецькі проекти”) [4, с. 12; 8, s. 17] тощо.

Переклад не позбавлений і певних понятійних переколювань, зокрема “Московське царство” перетворилося у “Carstwo Ruskie” [4, с. 1; 8, s. 16, 17], термін, який не існує у польській історіографії, “десятиліття “золотого спокою” в Речі Посполитій (1638-1648 pp.) стали “dziesięcioleciaми “złotego spokoju” (у множині) [4, с. 12; 8, s. 18] і т. д.

Не менше труднощів з’явилося у перекладача з транслітерацією українських антропонімів. Ряд із них передано відповідно: “Andrij Storożenko” (Андрій Стороженко), “Taras Czuchlib” (Тарас Чухліб), “Serhij Lepiawko” (Сергій Леп’явко), “Petro Sas” (Петро Сас), “Walerij Szewczuk” (Валерій Шевчук), однак багато власних назв українських істориків були необгрунтовано видозмінені: наприклад, “Jurij Micik” (читається: “Юрій Мічик”) – замість “Jurij Mucyk” (Юрій Мицик), “Dmitro Wirskij” (“Дмитро Вірський”) замість “Dmytro Wyrskyj” (Дмитро Вирський), “Dmitro Naliwajko” (“Дмитро Наливайко”) замість “Dmytro Naiwajko” (Дмитро Наливайко) тощо.

За словами П. Тафіловського, “у багатьох місцях текст (В. Пилипенка. – Т.К.) вимагав доповнень, пояснень чи поправок, які були додані у квадратних дужках, або ж примітках” [8, s. 8]. Перекладач справді виконав значний об’єм роботи, помістивши у перекладену версію десятки вставок із додатковою інформацією. Переважно це подання бібліографії, повних імен, титулів історичних осіб, коротких відомостей про події, пояснень термінів тощо. Цих вставок настільки багато, що під час ознайомлення з помережаною ними книгою складається враження, начебто перед нами не переклад праці сучасного історика, а актуалізація трактату одного із досліджуваних річпосполитських публіцистів середини XVI – середини XVII ст., під час якої місія перекладача полягала б у ретельному впорядкуванні видання.

Варто зазначити, що часто у вставках у квадратних дужках в основному тексті П. Тафіловський подавав інформацію, яку, що цілком логічно, можна було помістити серед приміток (наприклад, “Również iatwo rańż miało Dzurdevo [Purpevo w Serbii – przyp. tłum.]” [8, s. 98]), коментував там помилки і неточності В. Пилипенка, а іноді й авторів наведених у книзі цитат [8, s. 109], що не тільки вносить дискомфорт у читання, а й указує на певне порушення принципів доброго тону з боку перекладача.

Навіть побіжне зіставлення цитат оригінальної і перекладеної версії теж дає більше запитань, ніж відповідей, зокрема П. Тафіловським був застосований геть незрозумілий спосіб їх передачі: у багатьох випадках вміщені набагато ширші фрагменти цитованого тексту, ніж в оригіналі [8, s. 38, 114, 116, 118, 130, 148, 149, 154, 157, 162 тощо].

На окрему увагу заслуговують доповнення бібліографії. Зроблені переважно у покликаннях, вони іноді видаються цілком на місці, якщо йдеться, наприклад, про наведення поряд із українськими виданнями польських, де вміщені певні джерельні матеріали (польському читачеві так буде зручніше ознайомитися з ними). Поряд із цим трохи нетолерантними на тлі закидів у бік В. Пилипенка його недостатньої обізнаності з польською історіографією виглядають наведення позицій літератури, котрі з'явилися після 2014 року – дати виходу книги в Україні [наприклад, див.: s. 18, przym. 12, s. 34, przym. 4, s. 115, przym. 65, s. 128, przym. 13].

Перекладаючи та впорядковуючи текст, П. Тафіловський також аналізував і коментував помилки та неточності автора, яких у сумі назбиралося з добрий десяток [8, s. 11, 12, 21, 49, 83, 93, 94, 109, 118, 121, 139, 153, 160]. Варто зауважити, що не кожна помічена перекладачем вада тексту справді була нею. Зокрема, аналізуючи фрагмент оригіналу, де йшлося про “християнських володарів, які вели успішні війни проти Османської імперії, – Скандербєга (Георга Кастріоті) та молдавського господаря Івоні (Іона III Лютого)” [4, с. 45], П. Тафіловський припускав, що В. Пилипенко сплутав московського царя Івана III Грозного з молдавським господарем Стефаном III [4, s. 48, przym. 33], у той же час як у тексті йдеться про молдавського господаря у 1572-1574 рр. Іоана III (Івоню) Воде Лютого (Ioan III Vodg cel Cumplit). Причому в польський історіографії цей воєвода відомий саме як “Iwonia” чи “Jan III Srogі”.

В іншому випадку, аналізуючи антитурецькі проекти великого гетьмана коронного Станіслава Конєцпольського, В. Пилипенко назвав Річ Посполиту і Московське царство “монархіями”, що, на думку П. Тафіловського, “не відповідає фактичному стану” [8, s. 83]. Зміст цього закиду важко зрозуміти, згадавши, що в досліджуваний період у Речі Посполитій існувала елекційна монархія, а в Московщині станово-представницька.

Ведучи мову про Симона Пекаліда, автора відомої поеми “De bello Ostrogiano...”, автор ідентифікував його як придворного поета князя Василя-Костянтина Острозького. Останній у битві під П’яткою 1593 р. переміг козаків під проводом Кшиштофа Косинського [4, с. 156]. Перекладач, однак, ґрунтуючись на повідомленні вільної інтернет-енциклопедії “Вікіпедія”, намагався стверджувати, що вказану битву виграло військо не Василя-Костянтина Острозького, а його сина Януша [8, s. 139]. Водночас, удавшись до спеціальних розвідок, присвячених козацькому повстанню 1591-1593 рр., можна знайти таку інформацію: “ударний” загін дійсно очолював Януш Острозький, однак загальне командування над шляхетським військом належало Василеві Острозькому як главі роду. Саме на його милість здавалися після битви Косинський зі своїми повстанцями [3, с. 74-77].

У розділі “Ілюстрації” наведено чимало цікавих зображень високої якості, причому їх наповнення значно відрізняється від українського видання. На жаль, створення цього розділу перекладачем ніде в тексті не обґрунтовано, як не вказано походження цих зображень.

Підсумовуючи, варто ще раз наголосити на унікальності перекладу на польську мову і появи в польському історіографічному полі книги сучасного українського дослідника. Заслуга цього належить високому науковому рівневі монографії В. Пилипенка, а також бажанню й зусиллям польського історика П. Тафільського, котрий самотужки реалізував переклад праці та її видання. Попри певні недоліки перекладу і впорядкування, польське видання цілком читабельне і здатне донести закордонному читачеві запропоновані В. Пилипенком ідеї та висновки.

Примітки

¹Зазначимо, що це перша спеціальна рецензія на монографію. Досі її розглядали тільки в коротких оглядах авторства українського історика Андрія Блануци [1] і польського дослідника Пйотра Тафіловського [10].

²Паралельно існують інші, фонетично більш виправдані адаптації латинського поняття “Turcsica” і полонізованого терміну “turcyk”, а саме “турцик” (чол. рід) та “турцика” (жін. рід) [6, с. 219; 5, с. 138].

³Те, що читач має справу саме з фрагментами, а не повними текстами документів, він дізнається, аж коли відкриває додатки, бо ні в передмові, ані у змісті цього не вказано.

⁴Інший варіант запропонувала дослідниця близької В. Пилипенкові тематики, а саме української літератури в Речі Посполитій XVII ст., Світлана Сухарева, котра вважає, що “доречніше вживати тут термін “польськомовний”, а не виключно польський, адже прекурсорами вибраної теми у XVI ст. були представники руських земель, які у польськомовних творах акцентували увагу читачів на своїй східній приналежності” [7]. Варто зауважити, що окремі аналізовані В. Пилипенком зразки антитурецької літератури написані латиною, тому такий варіант також не є найточнішим.

⁵До того ж у покликаннях 80-82 [4, с. 45] вказано помилкові номери сторінок із видання Дмитра Вирського [2], це видання чомусь не потрапило до прикінцевого переліку джерел [4, с. 219].

⁶Зауважимо, що тут вжито явний анахронізм, оскільки в часи, досліджувані українським істориком поняття “креси” щодо України не вживалося.

1. *Блануца А.* [Рецензія] Пилипенко В. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI ст. – середини XVII ст. / В. Пилипенко. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2014. – 232 с. / А. Блануца // Критика. – 2014. – № 1-2. – С. 10.

2. *Вирський Д.* Околиці Ренесансу: Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): у 2 ч. / Д. Вирський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Ч. 2. – 466 с.

3. *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернівці: Сіверянська думка, 1996. – 287 с.

4. *Пилипенко В.* Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI ст. – середини XVII ст. / В. Пилипенко. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2014. – 232 с.

5. *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К.: Критика, 2006. – 496 с.

6. *Сумцов Н.* Станислав Ореховский / Н. Сумцов // Киевская старина. – К., 1888. – Ноябрь. – Т. 23. – С. 225-234.

7. *Сухарева С.* Антитурецька польськомовна проза XVII ст.: український аспект // Режим доступу: <http://wid.org.pl/wp-content/uploads/8-Suchariewa.doc>

8. *Pylypenko W.* W obliczu wroga. Polska literatura antyturecka od poiwu XVI do poiwu XVII wieku / tium. P. Tafiowski. – О'wikim: Napoleon V, 2016. – 192 s.

9. *Tafiowski P.* “Imago Turci”. Studium z dziejow komunikacji spoiecznej w dawnej Polsce (1453-1572) / P. Tafiowski. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2013. – 378 s.

10. *Tafiowski P.* W obliczu wroga [Recenzja] Пилипенко В. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI ст. – середини XVII ст. / В. Пилипенко. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2014. – 232 с. / P. Tafiowski // Dostkp: <http://ohistorii.blogspot.com/2015/08/w-obliczu-wroga.html>.

References:

1. *Blanutsa A.* [Retsenziya] Pylypenko V. Pered lytsem voroha. Pol's'ka antyturets'ka literatura seredyny XVI st. – seredyny XVII st. / V. Pylypenko. – K.: Instytut ukraiyins'koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny, 2014. – 232 s. / A. Blanutsa // Krytyka. – 2014. – # 1-2. – S. 10.

2. *Vyrs'kyy D.* Okolytsi Renesansu : Richpospolyt's'ka istoriohrafiya Ukrayiny (XVI – seredyna XVII st.): u 2 ch. / D. Vyrs'kyy. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2008. – Ch. 2. – 466 s.

3. *Lep'yavko S.* Kozats'ki viyny kintsya XVI st. v Ukrayini / S. Lep'yavko. – Chernihiv: Siveryans'ka dumka, 1996. – 287 s.

4. *Pylypenko V.* Pered lytsem voroha. Pol's'ka antyturets'ka literatura seredyny XVI st. – seredyny XVII st. / V. Pylypenko. – K.: Instytut ukraiyins'koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny, 2014. – 232 s.

5. *Plokhyy S.* Nalyvaykova vira: Kozatstvo ta relihiya v rann'omoderniy Ukrayini / S. Plokhyy. – K.: Krytyka, 2006. – 496 s.

6. *Sumtsov N.* Stanyslav Orekhovskyy / N. Sumtsov // Kyevskaya staryna. – K., 1888. – Noyabr'. – T. 23. – S. 225-234.

7. *Sukharyeva S.* Antyturets'ka pol's'komovna proza XVII st.: ukraiyins'kyy aspekt // Rezhym dostupu: <http://wid.org.pl/wp-content/uploads/8-Suchariewa.doc>

8. *Pylypenko W.* W obliczu wroga. Polska literatura antyturecka od poiwu XVI do poiwu XVII wieku / tium. P. Tafiowski. – О'wikim: Napoleon V, 2016. – 192 s.

9. *Tafiowski P.* “Imago Turci”. Studium z dziejow komunikacji spoiecznej w dawnej Polsce (1453-1572) / P. Tafiowski. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2013. – 378 s.

10. *Tafiowski P.* W obliczu wroga [Recenzja] Pylypenko V. Pered lytsem voroha. Pol's'ka antyturets'ka literatura seredyny XVI st. – seredyny XVII st. / V. Pylypenko. – K.: Instytut ukraiyins'koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny, 2014. – 232 s. / P. Tafiowski // Dostkp: <http://ohistorii.blogspot.com/2015/08/w-obliczu-wroga.html>.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів. За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Усі подані до редакції статті обов'язково проходять процедуру рецензування. Особи рецензентів не розголошуються.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумського історико-архівного журналу" посилання обов'язкове.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ:

1. До друку приймаються статті, рецензії, інформація про наукові події, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються в електронному вигляді. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі doc, docx або rtf. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

3. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с.123], де 7 - номер джерела за списком використаних джерел і літератури, 123 - сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с.32; 9, с.48; 11, с.257]. Посилання на архівні джерела - [15, арк.258, 231зв].

Список джерел і літератури подається у кінці статті в алфавітному порядку і повинен бути оформлений згідно з вимогами ВАК України (Бюлетень ВАК України. - 2009. - №5 та 2010. - №3).

4. До тексту додаються:

а) **резюме та ключові слова** українською, російською мовами (кожне 600-800 знаків), які повинні містити у тому числі прізвище та ініціали автора, назву статті та ключові слова цими мовами;

б) **розширене резюме з ключовими словами** англійською мовою (2500-3000 знаків, включаючи прізвище та ініціали автора і ключові слова). **УВАГА:** не приймаються резюме, переклад яких здійснено за допомогою інтернету, наприклад, онлайн-перекладач Google;

в) ілюстрації приймаються тільки графічні, подані в електронному варіанті окремим файлом із зазначенням місця у тексті, куди їх слід ставити;

г) стаття повинна мати шифр **УДК**.

5. Відомості про автора (авторів) повинні містити прізвище, ім'я та по батькові автора повністю; науковий ступінь та вчене звання; посаду та місце роботи (навчання); контактну інформацію (повна поштова адреса, телефон та e-mail). **Відомості про автора повинні бути продубльовані англійською мовою.**

6. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

З вимогами до оформлення матеріалів можна також ознайомитися на сайті журналу

<http://shaj.sumdu.edu.ua/authors-guide/>

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

Сайт журналу: <http://shaj.sumdu.edu.ua>

Видавець

СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА
Реєстраційне Свідоцтво КВ №16686-5258 ПР від 5 травня 2010 р.

Редагування здійснюється співробітниками кафедри конституційного права,
теорії та історії держави і права
Сумського державного університету

Головний редактор *С.І. Дегтярьов*

Редактори:

А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов

Коректори:

С.І. Дегтярьов, В.М. Король, А.С. Саєнко

Адреса редакції: 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2, Н-213
тел. +38(066)3465953; електронна адреса: starsergo2014@gmail.com

Здано до набору 13.12.2016. Підписано до друку 17.12.2016. Формат 70x108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,4 Обл.-вид. арк. 11,3 Тираж 100 Зам. №

Віддруковано у друкарні Сумського державного університету, 40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2